
**MAGYAR
KULTÚRA-
KÖNYVTÁR
6. SZÁM**



KÜHÁR FLÓRIS O. S. B.

BARLANGOK, SÍROK, KUPOLÁK

**MAGYAR KULTÚRA KÖNYVTÁR
6. SZÁM**

KÜHÁR FLÓRIS DR. O. S. B.

**BARLANGOK,
SÍROK, KUPOLÁK**

MAGYAR KULTÚRA KÖNYVTÁR
6. SZÁM

B U D A P E S T, 1935.
PÁZMÁNY PÉTER IROD. TÁRS. KIAD.
KIADÁSÉRT FELELŐS:
DR. NYISZTOR ZOLTÁN

DR. KÜHÁR FLÓRIS

**BARLANGOK, SÍROK,
KUPOLÁK**

**B U D A P E S T, 1935.
PÁZMÁNY PÉTER IROD. TÁRS. KIAD.**

NIHIL OBSTAT. DR. JOB BÁNHÉGYI CENSOR.
NR. 1131/1934. IMPRIMATUR. IN S. MONTE
PANNONIAE, 2. DEC. 1934. CHRYSOSTOMUS
KELEMEN ARCHIABBAS ET ORDINARIUS. —
NIHIL OBSTAT. DR. JULIUS CZAPIK CENSOR
DIOECESANUS. NR. 3882/1934. IMPRIMATUR.
STRIGONII, DIE 15. DEC. 1934. DR. JULIUS
MACHOVICH VICARIUS GENERALIS.

NYOMATOTT: KORDA R. T. NYOMDÁJÁBAN,
BUDAPEST, VIII., MÁRIA-UTCA 42. SZÁM.

A VIA APPIÁN

I.

A „*regina viarum*“, az utak királynője a Palatinus romokban heverő császári palotáit, a föld alá temetett Circus Maximust úgy hagyja el, mintha ő maradt volna egyedül a nagy csatavesztés élő tanuja. A palotákra, cirkuszokra Róma új urai, az éjszakai barbárok nem szorultak rá; azokat hagyták rombadőlni; Septimius Severusnak valamikor féhéren csillogó háza, mely a Via Appián Rómába igyekvő népek első ámulása volt, ma ép csak arra jó, hogy a Palatinus déli lejtőjét támassza a magasba. A Caracalla fürdők büszke és pompás épülete is csak emléke annak a végletbe vitt testkultusznak, mely a szép test eszményéért feláldozta nemcsak az erős lelket, hanem elpuhulttá tette a rómaiak acélos izmait is és védtelenül hagyta maga mellett a város hatalmas falait, melyeknek kapuit már nem Hannibál fegyelmezett púnjai, hanem vandál hordák is megostromolhatták, sőt kinyithatták. A Porta Capena, melyen az appiusi út, Rómának a Campagnával, Nápollyal, Délitáliával való összekötője — vonult át a város központjától, a világ és a város köldökétől (umbilicus urbis) délre, Capua felé, hogy életet vigyen a városból a birodalomba és hozza az életet délről a városba, ma a régi várofallal együtt elveszett és helyette a Porta S. Sebastianón át hagyja el az appiusi út a várost.

Az *élet útja* volt valaha a Via Appia, Róma legrégebbi és legszebb útja, melyet Kr. e. 312-ben épített Appius Claudius Caecus consul, hogy a légiók vonulhassanak kemény kövein kemény léptekkel és a

köztársaság uralmát elvigyék Délitália görög városai, azok kikötőiből Sziciliába, a Földközi-tenger afrikai partjaira. A világtörténelem új aion-ja, korszaka járt a Via Appián. Az előbbi korszakoknak más volt az útja, és mindegyik a Földközi-tenger felé tartott. Az egyiptomi kultúra korszakát a Nilus útja teremtette meg; a babilonit és a perzsákét a *Via Maris*, mely Babilonból vonult a tengerig, hogy végre is Nagy Sándorral a *hellenizmus* kultúrája járhasson rajta — Babilonig és Egyiptomig. A Via Appián Róma aion-ja ment lassú, de biztos léptekkel, hogy urrá legyen a Földközi-tengeren és vele az antik világ utolsó korszakát alapítsa meg.

A római birodalom organizmusának ez volt a főere századokig, mígcsak a birodalom új utakkal, melyek már észak felé vezettek, új tagokat nem kapcsolott szervezetébe — Galliát, Britanniát, Germaniát, Pannoniát. Az *utak királynője* ma ugyan trónjavesztett királynő; hogy is maradhatna első a többi közt, mikor társain már vaspántok szaladnak végig, míg az ő testét helyelközzel még mindig a régi négyszöges bazarok födik, melyeken nagyot zökken a kocsi-kerék és kopogva jár a vándor. Aztán szűk is, alig tud helyet adni az egymást kerülő teherautóknak. De azért ez az út ma is él, nem vált rommá úgy, mint azok a fórumok és paloták, melyek régi dicsőségének tanúi voltak.

Arnys fasorok szegélyezik, amint kiindul a Constantinusi diadalív alól, a Colosseum teréről. Amint elhagyja a Palatinust, a régészek kegyelele multjának műemlékeiből rakott végig mindakét útfélen tört oszlopok, falpárkányok márványdarabjaival szép sorokat, hogy a Via Archaeologica-ra járó római népnek legyen ülőhelye az ősi úton. Az Aventinus és Caelius dombjának ciprusai, ernyősen szétboruló fenyőfái, pálmái zárják el az út két oldalának szemhatárát és csak annyit hagynak nyitva a szemnek, hogy a S. Sisto és a

S. Nereo ed Acchilleo templomok harangtornyának irányát követve nézzen az itt kezdődő campagnai halmokra boruló ég, a halmok oldalát díszítő parkok felé, melyekben február közepén sárga primulák és kék ibolyák díszítik a pázsit friss zöldjét és ősi platánok, cédrusok árnyékában szelíden elbúvó cserjékre aranyeső hull.

Korán nyílik itt a tavaszi élet, korán színesedik a határ az appiusi út tájékán. Maga az út is színessé válik a koratavaszi út délutánján; kisebb-nagyobb csoportokban fehér, tarka, piros, kék, lila, fekete színfoltok mozognak, a rájuk eső napfény még élénkebbé teszi a szürke úton tarkálló csoportokat, a katakombák útján áhítatot és üdítő levegőt kereső római kispapok jövő-menő csapatjait.

Az utat szegélyező kőfalakra virágos bokrok kúsznak, fölöttük néha egy-egy régi háznak, villának falai látszanak a domboldalon. Az út hamar eléri az Aurelianus (270—5 Kr. u.) császár által emelt hatalmas városfalat, mely előtt közvetlenül valaha a Claudius-féle vízvezeték ívei vonultak. A Via Appia elmegy az egyedül itt maradt aquaeductus-ív alatt, mely diadalívre emlékeztet (Drusus-diadalívnek nevezik tévesen) és elhagyva a gyönyörű Porta S. Sebastianón át a városfalat, kiér a szabadba, szép lejtőn közelíti meg az Almo-patakot.

Romok, ódon házcsoporthoz és csárdák állanak őrt itt-ott az út mellett. A csárdák rendszerint piszkosak, de jó és olcsó bort ígérnek a betérőnek, akit talán a szomjúság, talán a szellemes csárdanév csalogat. A legelső csárda, még az útnak a kezdetén benn a városban a „Povero diavolo”-t, a „szegény ördögöt” csalogatja — és mivel szegény ördög Rómában is több van, mint gazdag ember, azért a csárdáknak is csak akad vendégük.

Az „utak királynőjén” ma is oly kontraszt a járókelők lelkivilága, mint hajdan. Kít az áhítat, kít a kegyelet visz a szentek sírjaihoz a katakombákban, kít az élet gondja űz messze városokba; mások sebes

autón habzsolnak fel tovaíramló benyomásokat, hajszolt örömeiket, és a „szegény ördög” lemossa az útporát pár pohár borral.

Régen, két évezrede, szintén ezt az utat járták az élők; de a holtak is. Az élők továbbmentek, a holtak megnyugodtak hosszú sorokban az út két oldalán. Ez az út volt az élet és halál válaszfala. A halál útját sírkövek, sírhelyek, emlékek, kápolnák, columbariumok jelezték.

II.

A nagy római hadiutak mellett temetkeztek a rómaiak legszívesebben a város falain kívül. Már a tizenkét-táblás törvény megtiltotta a falakon belül való temetkezést. A Halál az ősi népek lelkében époly misztérium, mint maga az Élet. Ez a titokzatosság, rejtett erővel töltöttség kíséri a holttestről való felfogást. A holttestet védik a halottak szellemei, a „*di manes*”; védik a halott nyugvóhelyét, a sírt is, melynek „örök ház”, *domus aeterna* a neve a rómaiaknál. A „manes”, a halott-szellemek ott lebegnek a sírokon; a holttest nem hulla, hanem „szent”, „sacer” valóság. A holttest a Maneseknek van *szentelve*; az ő tulajdonukba ment át, mint az isteneknek átadott áldozat. Ezért is „sacrum”. A halál az életet kioltja és a testet az isteneknek adja át. Az élőknek nem jó együtt lenni a holtakkal, a halottaknak el kell távozniuk az élők lakhelyéről a maguk házaiba — a város falain kívül. Még a halál napján földre és földbe helyezik az élettelen testet (*depositio*); kiviszik sírhelyére, mely rendszeren már készen várja a családi sírtelepeken. Egész a császárság kezdetéig szokásos a rómaiaknál is a földbe való temetkezés. Ez a szokás az ősi misztérium emlékét hordozza, mely az őskinyilatkoztatásból árad a világra. A test földből vétetett; oda is száll vissza. Ezt a gon-

dolatot fejezi ki Evodos görög sírfelirata:¹ „Sokan szálltak már a halhatatlanokhoz az olymposi székhelyre; de isten az ő atyjuk, a nagyisten, aki a földet teremtette, aki éjjel a Holdnak mutatja pályáját és nappal a Titánnak (a Napnak). Bennük bizakodva adom vissza testemet a földnek, melyből származtam, lelkemet azonban halhatatlanként szereztem. A test egy már a földdel; a lélek pedig, az égi, elszállt az örök lakóhelyre. A földben nyugszik már a holttest, a halott bilincs; a nekem adott lélek pedig az égi palotában trónol . . .”

Ezt a szokást váltja fel a köztársaság vége felé a hullaégetés és egy időre a császárság kezdetén nagyon elterjed, de már a Kr. u. I. század végén megint helyet ad a földbetemetkezésnek. Az elégett hulla hamvait összegyűjtik és szépművű vázákban helyezik el — ugyancsak a városfalon kívül a columbariumokban. Az élet nem hagyja el a halál zsákmányát. Koszorúsan, rózsákkal és ibolyákkal ékesen viszik ki a holtakat és a sírokon ott hervadoznak az élők koszorúi. Kilenc napig tart az engesztelés, a gyász, a halál után (novendialis), mely mintegy az élők *védekezése* a holtak szellemeivel szemben. Hisz az, ami „sacer”, szent, az antik felfogásban, mindig kettős lényű, bizonytalan valóság. Lehet az élet barátja és lehet ellensége. Jótékony vagy kártékony erő. A halál is ilyen; bármily erős is a másvilági életnek, a vita beata-nak a hite a primitív lélekben, a holttest maga mégis — nemcsak fizikai valójával, hanem titokzatos, misztikus lényével — borzalmat, iszonyt, rettegést kiváltó erő, melytől az élet fél. Akárcsak az el nem szigetelt villamos áram a mai ember előtt, olyan a holttest és sírja az antik lélek felfogásában. Ezért áll gyakran a sírokon a felirat: „Ne tangito o mortalis; reverere manes deos”. Ne érintsd, tiszteld a halottak isteneit! Ez a legősibb kifejezése a halálfejes jelképnek. A kilenc nap végén „cena”-ra,

¹ C. I. G. Add. II. 1907. V. ö. Kaufmann: Die sepulchr. Jenseitsdenkmäler der Antike. 30—32. l. A corcyrai sírfeliratot Kauffman az 1. v. 2. Kr. u. századra teszi.

halotti torra ülnek össze a halott hozzátartozói és ezzel az engesztelés véget ér. A halott szimbolikusan maga is résztvesz ezen a halotti toron. Urnáját odateszik a számára fenntartott *kathedrara*, ülőhelyre, megkapja ő is a maga ételét és italát. Míg ideleenn hozzátartozói étkeznek, ő odafenn az égieknél üli a maga *refrigeriumát*, a halhatatlanokkal együtt élvezve a boldog élet asztalának gyönyörűségeit.

A Via Appia ma is sokat őriz a régi rómaiak sírjaiból; még többet találni szétszórta az itteni sírok-ból — a különböző múzeumokban, tereken, parkokban. Hiába volt az óvó felirat. A késői utódok nem tisztelték a Maneseket, szétszórták a hamvakat és a művészi szarkofágok, urnák visszavándoroltak a városba, hogy kegyeletlen birtokosok, műélvezők, régészek örömét szolgálják. Voltak, melyeket a föld, az áldott anyaföld mentett meg ettől a sorstól. Beomlott a földalatti sírok bejárata fölött; újra és igazán eltemette azokat, akik belőle vétettek és neki adattak vissza.

Igy menekült meg a Scipiók sírja, mely mindjárt a régi városfal mellett (még az Aurelianus-féle, későbbi falakon belül) rejtegette a római köztársaság legdicsebb családjának holttesteit a föld mélyébe vájt sírkamrákba eltett gyönyörű szarkofágokban. A Scipiók nem égették el hozzá tartozóik hamvait; visszaadták őket a földnek azon út mentén, melyen valaha a légiók élén jártak, hogy hazájuknak világbirodalmi céljait szolgálják. Ez a család adta a púnverő, Hispániát és Kiszíátiát szerző nagy hadvezéreket; a kegyelet érdemeiket, harcaikat, győzelmeiket odajegyezte sírjukra; megadta nekik a történelmi mellékeveket (pl. Scipió Africanus; Sc. Hispanus). Sírjuk bejáratát 1780-ig rejtegette a föld; addig nyugodtan pihentek; ma már ez is nyitott; legértékesebb szarkofágjai a vatikáni múzeumban vannak.

A Scipiók sírjának közvetlen tőszomszédságában, mintha csak szemléltető előadást akarna nyújtani a

föld mélye a római temetkezés különböző formáiról — találtak egy hatalmas földalatti *columbariumot* és pár éve egy kisebb katakombát.

A *columbarium* nagy bolthajtásos helyiségének oldalfalain egymásfölötti rétegekben — mint a galambházak nyílásai — vonulnak a falbavájt félköríves fülkék, mindegyikben bemélyesztve két-két hamvveder, a legtöbbje még ma is őrzi a régi hamvakat. A fülkesorokat szétválasztó falmezőkön festmények nyomai látszanak. Mivel a falak már nem voltak elégségesek az urnák befogadására, a közepén két széles átmérőjű oszlopot építettek és ezeknek fülkéiben helyezték el a további urnákat. Ez a *columbarium* is századokat rejt méhében. Egymást felváltó nemzedékeket, melyek végül is mind ide találtak — a Via Appián, „minden testnek útján”, *per viam universae carnis* — az alvilági élet előtornácába. Mellette a katakombába bejárata. Még eddig sincs meghatározva, kik temetkeztek bele. Zsidók-e, keresztények-e, pogányok-e? Kettős sorban egymás fölött van a falba ásva két-két *loculus*, sírhely; ezekben nyugodott a férj és felesége; fölöttük és alattuk kisebb, gyermekek számára készült *loculusok*. Semmi festmény, semmi felírás, semmi jelkép. Tán azok a szegény zsidók, a régi Róma „rongyos” zsidai, temetkeztek itt, akik ezen a tájon laktak és piszkos voltak, messze riasztották maguktól a római népet? A katakombás temetkezést ők honosították meg a Via Appia mentén Rómában, hisz ők jóval megelőzték itt letelepedésükkel a kereszténységet. De semmi biztos jel nincs, amiből ennek a kis katakombának jellegét meg lehetne határozni.

A Rómába törekvő, pénzzel, kereskedelemmel és hasonló szolgálatokkal a közundort mégis csak legyőző zsidó a Porta Capena előtt találta meg hitsorsosainak ghettoját. Innét nyitogatta pénzével, nőinek vonzásával, alkalmazkodó készségével a városba vivő kapukat, úgyhogy, mire az út piszkát lemosta magáról, már a császári paloták aiján is kopogtathatott, talált mindenütt pártfogókat, mint pl. Nero császár feleségét,

a zsidókkal rokonszenvező szép Poppaea Sabinát, aki bár atyai ágon előkelő római családból származott, a titokzatos keleti vallás iránt melegen érdeklődött. A zsidónak pénzét a rómaiak sem szaga után értékelték.

Ahol az élet ment a maga útján, ott a Halál örködött az útfeleken. Az út hosszában, a város falain kívül a távolság szerint ritkuló arányban álltak az előkelő családok hatalmas síremlékei: nagy, körben-épült, kupolás *mauzoleumok*, tele márvánnyal, domborművel; *piramisok*, melyek egyiptomi őseiknek csak alakját tudták utánozni, de nem nagyságát; a kemény földbe bevájt *sírkamrák* ékes kapuikkal; az „örök házat”, „domus aeternát” mintázó négyszöges épületek; *columbariumok*, *katakombák*, magányos *síroszlopok*, stélék, *sírkövek*, tumbák. Változatos látvány volt mindez a járókelőknek, messze ki a városból mehetett köztük az ember és amikor a császárság első századában visszanézett költő és történetíró a köztársasági és királyi Róma ködbevesző multjába, a Via Appia sírköveiről olvashatta le városának századait. Tán itt születhetett meg először a „*Roma aeterna*”, az örök Róma gondolata. Itt a falakon kívül, ahol „örök házakban” pihentek nyugodtan az ősök, sírjukon friss rózsas és ibolyakoszorúk illatoztak, mécsesek égtek és emléknapjaikon ivadékaik tartották a tort, a *refrigeriumot*. Az élő, változó, házakat romboló, tűzvésszel, földrengéssel sujtott város képe minden évtizedben más és más lett; ott paloták, templomok, fórumok újultak meg. Az élők városa — a mulandóság, változandóság képét mutatta akkor is. De akárhogy is terjeszkedtek az élők — kifelé a hét halmon túl, akármennyire tágitották a maguk lakóhelyét — a holtak házaihoz nem nyúltak. *Ne tangito, o mortalis!* Ne érintsd őket halandó! Ezek a sírhelyek alkották a halottak városát, itt fejeződött ki az antik Róma örökkévalósága. Az élők akkor is helyet adtak az új nemzedékeknek és maguk beléptek az örökkévalóság tornácaiba, az alvilág kapujába. Ott őrizte őket az istenek hite, a dii Manes hatalma, varázsa. Csakhogy az antik Róma hite

nem volt elegendő ahhoz, hogy halottainak az örök életet biztosítsa.

III.

Az örökkévaló élet zálogát Rómába a két apostol-fejedelem hozta: Szent Péter és Szent Pál. Nem tudjuk pontosan, Szent Péter mikor, mely úton érkezett Rómába; de Szent Pál útját feljegyezte a Szentírás. (Ap. cs. 28, 13—15.) Az ószövetség többször említi a Krisztus előtti világbirodalmak útjait: a Nilust, a Via Marist. Az újszövetség sem hallgathatta el az utolsó világimperium győzelmi útját: a Via Appiát. A Kr. u. 61. év tavaszán Szent Pál mint fogoly érkezett hosszú, az Odysseiára emlékeztető Földközi tengeri hányattatása után Melitából Regiumon (Reggio) át Puteoliba, (Pozzuoli). A krisztusi hit már előtte ideért. „Itt (Puteoliban) testvéreket találtunk, akik kértek minket, hogy maradjunk náluk két napig s úgy mentünk Rómába. Mikor a (római) testvérek meghallották, elénk jöttek Forum Appii-ig és Tres Tabernae-ig.” A Via Appián érkezik Pál, Jézus Krisztus szolgája, az elhívott apostol Rómába, ahová régóta kíváncsozott. Vágyakozásának a rómaiakhoz Korinthus kikötőjéből, Kenchreaiából Kr. u. 58. elején írt levelében (Róm. 15, 22. sk.) ad meghatározó kifejezést: „Már sok év óta vágyódom hozzátok menni, midőn majd útra kelek Hispániába, remélem, hogy átmenőben meglátlak titeket, s ti útnak bocsátotok oda, miután némiképp beteljesedett kívánságom, hogy veletek legyek.”

Kívánsága beteljesedett; de nem egész úgy, ahogy még három évvel azelőtt gondolta. Mint szabad római polgár, *civis Romanus*, indult akkor Korinthusból el és Jeruzsálemben már bilincseket kellett viselnie Krisztusért. Rómába is azért került, mert palaestinaai bírától — jogával élve — föllebezett a Caesarhoz.

A Tres Tabernaétól az appiusi úton ment a nemzetek apostola Julius centurio (Ap. cs. 27, 4.) és katonái őrizetében, kedves hívének, Lukács orvosnak,

az evangelistának és történetírónak társaságában, azokkal a római hívekkel, akiket már régóta ismert és névszerint is köszöntött a hozzájuk intézett levélben (Róm. 16, 3. sk.) Róma felé! A nagy katonai és polgári kíséret arra mutatott, hogy nem jelentéktelen személy jár most a történelmi úton. Igaz, hogy furcsa és fordított volt ez a kép: Rómának leendő ura, a világtörténelem új „aion”-jának, korszakának megalapozója — mint rab megy a meghódítandó fővárosba. Pedig Pál apostol tudatában volt az ő küldetésének. Bilincseiben is tudta, hogy az új királynak, Krisztusnak országát készíti elő; tudta, hogy hadjáratának győzelem lesz a vége; már látta lélekben a feléje intő koronát.

Rómába a nemzetek apostola nem mehetett másképp, mint ahogy a hadvezér megy a meghódítandó főváros falai alá. Pál apostolnak nem a falakat kellett lerombolnia, hogy bejuthasson a városba, nem a kapukat kellett ledöntenie, hogy szabad legyen az útja. Az ő küldetése egészen sajátyszerű volt: ő a Krisztusban való *hit* számára akarta meghódítani *Krisztus nevének dicsőségére*, a római birodalom népeit. (Róm. 1, 5.)

A hadvezér gondosan megvizsgálja, kikémeleli a szembenálló hatalmakat. Pálnak is módjában volt, még mielőtt a városba ért volna, szembenézni azzal a hatalommal, melyet neki kellett legyőznie. Hisz a főváros eleje küldte az appiusi úton néhány mérföldre az evangélium ősi, kíméletlen ellenségét: a pogányságot, babonát, hitetlenséget, az alvilág hatalmasságait — melyek mind ott álltak őrt az út mentén a Porta Capena előtt. Azokból a sírokból, síremlékekből, melyeknek gazdag művészete oly megkapóvá tette az appiusi utat, Pál pontosan megismerte Róma erejét, még mielőtt *Caecilia Metella* mauzoleumától (Kr. e. 60-ban épült) szemébe tűnt volna a fővároson uralkodó Palatinus és Capitolium palotáival, aranyragyogású templomaival, forumaival.

Pál Róma lelkét jött meghódítani, természetes, hogy elsősorban nem a Via Appia temetői művészete, hanem a benne megnyilvánuló *római lélek* érdekelte.

Itt látta meg, ezeken a sírokon, annak a léleknek az erejét, melyet fiatal rabbijelölt kora óta nemcsak gyűlölni, de bámulni is tudott. Lelke első érzése ifjúkorában bizonyára a gyűlölet volt Rómával szemben, melynek helytartói ott ültek a szent városban, Jeruzsálemben és katonái már lépteikkel is megfertőzték a szent helyeket. De a gyűlölet mellett ott volt a kontraszt-érzés: Benjámin törzsének sarja — már szüleitől örökölte a római polgár büszke címét és jogait — és Rómába is azért került, mert kihasználta polgárjogát és a Caesarhoz föllebbezett. Most Róma megmutatta neki lelkét, mielőtt még a hét halom körvonalait látta volna. *Erős volt az a lélek*, mely így gondoskodott multjáról, történelméről, halottairól. Ahol nincs halottkultusz, ott nemcsak a hit hiányzik, *de a történelem* is. A széljárásnak, a homoknak és a futó nomád léleknek nincs történelme, mert nem horgonyozza le magát halottai révén saját multjának mélységeibe. A Via Appia minden sírköve kultuszt, kultúrát és történelmet hordozott.

Pál apostol tudott olvasni a kövekről. Athénben is hamar megtalálta az „Ismeretlen Isten” oltárát. Itt, ezeken a sírköveken is őt kereste. Hisz ép ő írta pár évvel ezelőtt Rómába a pogányság istenismeretének útjáról: „Ami megtudható az Istenről, az világosan ismert köztük (a pogányok közt), mert az Isten világosan megismertette velük.

Hiszen ami láthatatlan benne, örök ereje, valamint istensége, észlelhető a világ teremtése óta, mert az értelem a teremtmények révén felismeri. Ép ezért nincs mentség számukra, mivel, ámbár megismerték az Istent, nem dicsőítették őt, mint Istent és nem adtak neki hálát, hanem üresek lettek gondolataikban és sötétség borult oktalán szívékre.” (Róm. 1, 19. sk.)

A Via Appia sírjai erről a felismert, de eltorzult

istenképről tanuskodtak. Majd minden síron ott látta a betűket: D M (= Dis Manibus) és D M S (= Dis Manibus Sacrum). Hogy lett az Egy Isten-ből sokisten, hogy lett az Ég és Föld teremő ura — az alvilág sötét szellemeivé? Úgy, hogy: „bölcseknek mondogatták (a pogányok) magukat és esztelenek lettek, és fölcserélték a halhatatlan Isten dicsőségét *halandó embereknek, sőt madaraknak, négylábúaknak és csúszómászóknak képmásával.*“ (Róm. 1, 22 sk.)

Pál már előre látta, mi vár reá a Via Appián. Látta, hogy cserélték fel a *Halhatatlan Istent* — az ő dicsőségét — a földnek, a természetnek és az embernek kultuszával. Talált oly feliratokat, melyek az *isteni, győzhetetlen erő* felismeréséről tanuskodtak. *Virtuti Invicti!* (A győzhetetlen Isten Erejének.) *Vi Divinae* (az isteni erőnek!) állt egyik-másik emlékkövön. Olvaszt az egy istent magasztaló acclamatiokat: Heis Zeus! Zeus egyedülvaló isten! Láthatta, hogy a vallás is, a filozófia is — odatapint az istenség lényegére: a végtelen, személyes erőre, egységre. De aztán látta, hogy szóródik szét a természetes észnek ez a meglátása a sötétben, akár csak az út kövéről a lovak lépte alól felpattanó szikra. Az egy végtelen Istentől — sok isten lett, többesszámban járnak az istenek. *Dii Manes, theoi katachthonioi*; alvilági istenek. *Olympii caelicolae*; olymposi, églakó istenek. A *föld*, a természet tele lesz istennel, Pál már láthatta a sírköveken az Egyiptomból Rómába vándorolt bikafejű Osirist és az egész isteni állatseregletet, látta itt-ott a kigyót is körültekergőzve egy emberi alakon, látta a tojásokkal kipikkelyezett Termékenységét. A síremlékek bemutatták az istenek képét. Pál apostol előtt felvonult az egész pantheon; látta a régi Róma földi isteneit, a Faunusokat és a Silvanusokat, fölismerte a hierarchiába olvasztott római istennagyságokat: Jupitert és alárendeltjeit, akikhez annyszor volt már más neveken szerencséje: Ephesosban, Athénben, Korinthosban, ahol még görögül tisztelhette volna őket, ha ép hívük lett volna.

Ha figyelmesen olvasta a föliratokat, láthatta azt is, hogy ép a megelőző évtizedekben forradalom járta végig az Olymposzt. Forradalom, melynek hatását már a Via Appia is megérezte. A zárt görög-római istensereg, mely régebben épúgy körülbástyázta magát a Olymposon, mint Róma a halmokon, kénytelen volt falai közé — először duzzogva, ellenkezve, később — a földi hatalmak előtt meghódolva — odaengedni mindenféle jött-ment vándoristent, akik a birodalom széleiről épúgy özönlöttek az Olymposra, mint népeik a fővárosba — Itália kikötőin át. Csak egy isten, az egyedüli, az igaz Isten: *Jahve* előtt nem nyílt meg a görög-római Olympos. De az ő ideje itt jár már; Szent Pál viszi őt szívében — az ő egyszülöttjének, a Krisztus Jézusnak evangéliumával. „Emelkedjetek örök kapuk, mert belép a Dicsőség Királya!” „Emeljétek fel fejedelmek kapuitokat.” Ha a zsoltárok szavának Róma mindjárt szót fogadott volna, akkor Pál apostol nem bilincsben járt volna az appiusi úton.

Leggyakrabban mégis az *Alvilágnak*, a Hadesnek, Tartarusnak, Acheronnak isteneit, a sötét Plutót, Poseidont, Persephonét és társait látja Pál a sírokon. Az egész mitológia megjelenik rajtuk; leggyakrabban Hercules hősi tettei, a tizenkét győzelem. Más sírokon Jupiter (Zeus), főleg szerelmeivel tűnik fel. Csúnya kalandjai Danaéval, Európával, Ledával, piszkos vonzalma Ganymedes szép férfitestéhez — igazán alvilági lényét tárják fel az Olympos urának.

Más sírokon Pál azon *misztériumok* Rómába vándorlására ismer, melyekkel annyi dolga volt már apostoli útjain. Hányszor látja *Dionisost* (Bacchust), az életörömmel sok arcot mutató istenét társnőjével, Ariadné—Semelével, (a Holddal), égi asztalok előtt ülni szerelmesen. Bacchánsnők, nymphák, faunok, szatírok üzik a maguk játékát és nem hiányzik az Erosz, aki nyilait az alvilágba is elviszi. Aki sírját ilyen jelenetekkel díszítette, bizonyos Dionysostól várta örök sorsát az elysiumi mezőkön. Másutt *Orpheus*, az orphikus misztérium megváltója jelenik meg lantját pengetve,

hogy ezzel is boldogságot ígérjen. Az ő híveit más remények, tisztább bizalom vonzották, mint a Bacchuséit. — Még Kisázsziában találkozhatott Szent Pál azokkal a misztériumokkal, melyek a másvilági életet attól tették függővé, hogy a hívő beavattassa magát a *Cybele* (Föld-Anya) kultuszába vagy *Aphroditéébe*. Az appiusi úton már látott oly domborműveket, melyek ezen misztériumok Rómába érkezéséről tanuskodtak. A szerelem istennője sóváran járt itt is a maga ifjai után, akárhogy is hívták az illetőket a mitológiában. És a beavatott, a mystes, abban bízott, hogy amikor végső elalvásából a sírban felébred, az istennő épúgy fog rátalálni, mint ahogy azt a sír-relief ábrázolja. Sorsa aztán biztosítva lesz.

Mindaz, amit ezeken a sírokon látott a keletről érkező apostol, még mind a másvilágba vetett hitről tanuskodott, az istenek létéről, az örök életről. Igaz, hogy mindez iszonyt váltott ki az apostolban, akit megdöbentett a vallási hitnek ez a lezüllése, az isteni életnek ez a bemocskolása, mely a sírok képeiről és feliratairól oly szemérmetlenül nyilatkozott meg. Látta az emberszabású istenek életébe, az örökkévalóságba átvetítve az emberi élet minden ocsmányságát. „Az Isten átadta őket (a pogányokat) meggyalázó szenvedélyeiknek. Asszonyaik ugyanis elcserélték a természet szerint való szokást azzal, amely a természet ellen van. Hasonlóképpen a férfiak is . . . egymás iránt gerjedtek vágyra, ocsmányságot műveltek és elvették megtévelyedésüknek méltó bérét . . . Az Isten ráhagyta őket romlott értelmükre . . .” (Róm. 1, 26 sk.) Szent Pál tudta azt az igazságot, melyet az éhes disznóról szóló közmondás fejez ki és látta a Via Appián, hogyan működik az az éhes fantázia, ha rászabadul a másvilágra. Látta a *testnek*, a testiségnek iszonyú súlyát, hatalmát a világon, a valláson, mindenben. „A test emberei ugyanis a testi dolgokra törekszenek.” (Róm. 8, 5.) Még a másvilágot is a test undokságaival töltik meg szennyes

képzeletük által. Most értette apostoli hivatásának nagyságát: ebben a világban megteremteni a *lélek emberét*, a lelki embert, aki a lelkiekre törekszik (Róm. 8, 5.). Hogy sóvárgott, imádkozott útján a Lélekért, Krisztus Lelkéért, hogy tegye magáévá ezt a népet, árassza el Rómát, adjon új életet a megigazulás által; támassza fel ezt a lelkileg halott várost, mint ahogy feltámasztotta Jézust halottaiból! (Róm. 8, 9 sk.) Eddig még az ősök *hitét* látta a sírokon, azt a megtévelyedett hitet, mely elhomályosította ugyan az észet és a kinyilatkoztatást, de mégis hit volt: istenben, másvilágban, örökéletben. Torzító és eltorzult hit volt, de mégis volt. Érezte a sóvárgást az örök élet után, az *anima naturaliter religiosa*, a természeténél fogva vallásos lélek kapaszkodását az örökkévalóba. Látta a misztériumok beáradásán, mi mindenre nem vállalkozik a lélek, hogy az örökkévalóságot megszerezze magának. A legesztelenebb babonát is elfogadja, él mindenféle varázsszerrel, aláveti magát a misztériumok sokszor undok és kegyetlen föltételeinek, piszkos bikavérben fürdető avatásának (taurobolium), hogy az örökkévalóság kapuit nyitogassa. Mily vigasztaló volt rá az a tudat, hogy ezek számára hozza: az *igazi hitet*, az igazi megváltást, örök életet, annak egyedül üdvözítő misztériumát, a *keresztséget*, mely által Krisztus vérének ereje a föltámadás magvát ülteti el a hívőkben. „Aki megkeresztelkedik, *Krisztus halálába* keresztelkedik meg, Krisztussal együtt eltemetkezik a halálba a keresztség által, hogy amint az Atya dicsősége feltámasztotta Krisztust a halottaiból, épúgy a hívő is új életet éljen.” (Róm. 6, 4 sk.)

Itt az appiusi úton érezte megint Szent Pál, mily hatalmas Krisztus halála! A halál, a sír, — a bűnnek zsoltja; de Krisztus halála — kiengesztelte a bűnt (Róm. 5, 10.) és véget vetett a halál uralmának. A járványos betegségeknek, bajoknak megvan a maguk széruma, ellenszere. A szérummal magát a kórokozó bacillust oltják be a szervezetbe, hogy a beoltással ártalmatlanná tegyék. Szent Pál a rómaiaknak a *halál*

szérumát hirdeti: a halálnak széruma, orvossága — Krisztus halála. Krisztus halálával kell beoltani az embert, hogy meghaljon benne a bűn és vele a halál, legyen föltámadása és örök élete Krisztusban. Ez a *beoltás*: a *kereszttség misztériumában* történik, ahol az ember Krisztus halálának és feltámadásának hasonlatosságában részesül. Ezt hirdette a rómaiakhoz írt levél 6. fejezetében, ezzel a gondolattal jár a Via Appián. De a hitről beszélő síremlékek mellett lát másokat is.

Egyesek a *kétségbeesésről* tanuskodnak. A fehér márvány nem alkalmas arra, hogy az alvilág sötétségéről, borzalmáról képet adjon. Szimbolumok, mítoszok döbbszentik a járóelőbe a másvilág reménytelenségét, kiéltenségét. A szarkofágokon Niobének és gyermekeinek iszonytató sorsa jelenik meg; mily szörnyű az istenek nyila és mily borzasztó, ha az istenek ellenségei az életnek. A halál olyan, mint a Sphynx. Hiába kér tőle Oedipus király fölvilágosítást, hiába járnak a domborműveken mások is a Halál istennője elé; el van fátyolozva arca, a saisi fátyolt nem sikerül föllebennteni. A *gigantomachia* (titánok harca) egyes jeleneteiből is azt olvassa le a néző, hogy hiába küzd az ember az égiekkel, hiába törekszik az Olymposra; az istenek nem engedik fel magukhoz.

Nincs remény a halál után. Ez a tanulsága több sir-reliefnek. A kétségbeesésnek tudati alapja az *istenekbe vetett bizalomnak megingása*. Az alvilág istenei épűgy, mint az Olymposzéi irűgyek, gyűlűlkűdűk, nekik a földűn élűk örűme, boldogsága botránykű. Hatalmukat arra használják, hogy elrabolják az élűktűl azokat, akikhez szívűk odaszilárdult. Tűbbszűr találni a sírok hamvvedrein Persephonének elrablását, ezt a kegyetlen mítoszt, mely eredetűleg azt fejezte ki, mily álnok az ősz és a tél, hogy ellopja a tavasz és a nyár szépsűges életét. Amikor a természeti törtűnés mitosszá vűltűzűt, a Halálnak az Élettel való küzdelme fejezűdűt ki benne. A halál az erűsebb, kegyetlenűl elragadja az életet a föld alá. A *filozűfia* ezen a ponton támadja meg az emberisűg örűk hitét a halhatatlanságban. Az istenekben való

hitet ásta alá a késői görög bölcselet, melyből Cicerónak és másoknak tolmácsolásában a római műveltség táplálkozott. A sírok felirataiban is megnyilvánul már a szkepszis és a tagadás. Hogy volna annak a halandónak bizalma a halhatatlanokban, aki kedvesét azokhoz küldi, akiknek életében, tudásában maga is kételkedik. „Si quid sapiunt inferi” — *ha ugyan valamit tudnak az alvilágiak.*¹ — Nem csoda, ha a hitetlenség kiöli a másvilág reményét és a hangsúlyt magára az *életre*, a földi életre veti. „Édes az élet, élvezni jó, a halál csak ábránd”, mondja egy görög sírfelirat.² A hitetlenségnek ezt a kiforgathatatlan következetességét, logikáját Szent Pál is jól ismerte. Hisz ő maga írta a korinthusiaknak, akikbe újra elvetette az örök élet, a feltámadás reményét: „Miért tesszük ki mi is magunkat veszélynek minden órában? Naponkint meghalok a ti dicsekvésekre! . . . Mit használ (mindez) nekem, ha a halottak föl nem támadnak? Együnk és igyunk, mert holnap meghalunk!” (I. Kor. 15, 32.)

Ezt a következtetést többféle módon bővítve, színezve megtalálhatta már a tiszta epikureizmust lehelő sírfeliratokon. Nem csoda, ha idetalált ez a bölcsesség a Via Appiára és Róma többi temető-útjaira, mikor Horatius is ezeket dalolgatta csendes borozgatás közben. Tán az ő híve lehetett az a halandó, aki sír-emplékére saját szobrát állíttatta, boros pohárral a kezében és ezt a feliratot készítette:³

¹ C. I. L. VI. n. 6250.

² C. I. G. 6705.

³ Tibur mihi (patria), Agricola sum vocitatus | Flavius idem ego discumbere ut me videtis | et apud superos annis quibus fata dedere | animulam colui, nec defuit unquam Lyaeus. | Praecessitque prior Primitiva gratissima coniux Flavia et ipsa, cultrix deae Phariaes | casta sedulaque et forma decore repleta, | cum qua ter denos dulcissimos egerim annos. | Solaciumque sui generis Aureliam Primitivam tradidit, | quae pietate sua coleret fastigia | nostra, hospitiumque mihi secum servavit in eum. | amici qui legis moneo miscete Lyaeum | et potate procul redimite tempora flore, | et uenereos coitus formosis ne denegate puellis | Cetera post obitum terra consumit et ignis. C. I. L. VI. n. 17.985.

Tibur (Tivoli) volt hazám, Flavius Agricola a nevem; ahogy láttok itt lakomázni, ugyanígy ápoltam a földiek közt, míg a sors kegyéből éveim tartottak, életemet; a Gondúzó (= Lyaeus) bor sohse hiányzott. Megelőzött ide kedves feleségem, Primitiva, maga is a Flaviusok nemzetségéből; tiszta híve volt a Pharos istennőjének; szorgalmas volt; testi bájjal ékes. Harminc évesét töltöttem el vele együtt. Saját neméből gyermekül Aurelia Primitivát adta nekem vigasztalásul, aki hűséggel ápolt öregkorunkban; és számomra mindvégig megőrizte (nőm) a házastársi köteleket. Barátim, kik ezt olvasátok, intelk benneteket: keverjétek a Gondúzót és igyátok; a mulandó idő virágát szakasszátok le; meg ne vessétek a szép lányok szerelmét. A többit holtotok után úgyis megemészti a föld és a tűz."

Ez a Flavius Agricola, ha nem is ép az appiusi úton mondotta mindezeket a sírja előtt általmenő barátainak, de hasonló életfelfogással mások is igyekeztek még holtukban is „használni” az utódoknak. Ez volt az új, *filozófiai* életfelfogás. A férfiak ettek, ittak, élvezték a perc muló örömeit; a nők segítettek benne. A pharosi, alexandriai istennő (bizonyára az egyiptomi Isis) tisztelete a nők lelkivilágát ugyan lággyá, érzelmessé tette, de erkölcsüket az Osirist sirató istenasszony misztériumai nem nagyon javították. Már a császárság első századában, Szent Pál Rómába érkezése előtt ki kellett tiltani ezt a paráznaságnak szemet hunyó istennőt Rómából, hisz a férfiak legtöbbje nem örült úgy, mint Agricola — felesége Isis-kultuszának. Bor, élvezet, nők — ez az új élet; nem kell várni semmit a halál után; csak annyid van, amit megeszel, megiszol; a többit megemészti a föld, (ha éppen elföldelteted magadat) vagy a tűz, (ha hulládat elégetik). Egyik-másik halandó sírfeliratában másfajta jótanácsokat adott az élőknek; noli stomachari, calidum bibe; ne fájjon a gyomrod (ne zsémbeskedj), meleget igyál — ez volt az egyik sírfelirat rövid filozófiája. Hogy is nézett Szent Pál ezekre a sítókra? „*Üresék* lettek gondolataikban és *sötétség* borult oktalán szívükre.” (Róm. 1, 21.) Az ilyenek, még

ha versfaragók vagy filologus-professzorok voltak is, nem imponáltak a nemzetek apostolának.

A sötét üresség tátongett már a sírok mélyén, Róma bomlásnak indult. Szent Pál azt is látta, hogy a hit kipusztíthatatlan valóság; akárhogy nyesegetik is hajtásait, más úton újra előtör. Az istenek alkonya elközelgett; de helyükbe — új istenek jöttek; először idegen istenek, aztán — maga az *ember*. Hisz ezek a misztériumok, melyeknek Rómába özönléséről a temető is tanuskodott, az embernek ígértek theiosist, *istennéválást*. Azért is említik a sírfeliratok gyakran azt, hogy a halottjuk ennek vagy annak az istennek, misztériumnak volt az avatottja. Az illető hite szerint halálában megkezdhetette az égi pályafutást; át a földnek, bolygóknak régióján, egész a tűzig, a fényig, a napcentrumig, ahol maga is letévéen már a halandóság porait, fénnyé, tűzzé, tehát istenné vált; egy lett istenével. Mily szépeket ábrándozik erről a futamról Cicero a Tusculanában! Apulejus is megírja később a misztérium-avatás szertartását. Ahogy a misztériumos avatásban koszorút tettek az avatott fejére, a Napkirály sugárkoszorúját, jelezve ezzel, hogy az avatással ő is Nappá, istenné vált; ugyanígy koszorúzták a holtakat is később végső útjuk előtt. Hiszen a halál a feliratok tanúsága szerint — visszaadja őket a „Napnak, a Fénynek” („Soli et luci reddite” — adjátok őt vissza a Napnak, a fénynek)¹ „az ég csillagai közé ért fel” (= ad caeli . . . accessit astris),² bizonyítják a feliratok. Nem is kell siratni az ég csillagai közé felvett *istent*; az églakók karába vették őt fel. (Ad sidera caeli ablatum . . . desine flere deum.)³

Azért múlt ki a halandó, mert *méltóbb volt az istenekhez* „(= visa deorum caetu dignior)”⁴.

Az isteni élet vágyát, a megistenülést nem lehetett

¹ C. I. L. XI. n. 1118.

² C. I. L. VI. n. 10.764.

³ C. I. L. VI. n. 21.521.

⁴ C. I. L. VIII. n. 4071.

kürtani se filozófiával, se erkölcsi zülléssel az antik ember lelkéből. Micsoda ellentétek éltek abban a világban és hogy eláradtak mindenre — még a sírokra is. A halál küszködött az élettel, a hit a hitetlenséggel, az erkölcs a romlással, a fény a sötétséggel. Szent Pál nemcsak látta ezt a harcot, hanem érezte is. Érezte saját magán, érezte fizikumának lázadozásán a lélek, az igazság, a kegyelem törvénye ellen. Mert minden világnézeti harcnak végső alapja: a test és a szellem megzavart harmóniájának az eredője. Nem feltűnő-e, hogy Szent Pál ép a rómaiakhoz írt levelének ötödik fejezetében fejti ki ennek a diszharmóniának, benső harcnak végső okát: az eredeti bűnt, mely átárad Ádámról az egész emberiségre és uralkodásra segíti a bűnt. Nem meglepő-e, hogy ugyanebben a levélben tesz tanuságot arról a benső harcról, melyben a test a lélek ellen kívánczik, a lélek a test ellen? „Más törvényt látok tagjaimban, ez küzd értelmem törvénye ellen s a bűn törvényének foglyává tesz, amely tagjaimban van.” (Róm. 7, 23.) Igen, ez az *elesett embernek*, legyen az zsidó, görög vagy római, vagy akár ú. n. „modern” ember: örök diszharmóniája, kettőssége, benső harca, mely jobbra, vagy balra dönti életfelfogását, filozófiáját, vallását, akár-hogy is palástolja benső mivoltát: a test és a lélek harca. Ezért sóhajtott fel Szent Pállal az egész világ, nemcsak az antik Róma, ezért keresi a megváltást, a békét, kegyelmet — ki tagadással, ki hittel: „Én szerencsétlen ember, ki szabadít meg *e halálnak testétől?*” (Róm. 7, 24.) De már nem mindenki hallja meg a Rómába érkező apostol feleletét: „Az Istennek a kegyelme Jézus Krisztus, a mi Urunk által.” (U. o. 25.)

Szent Pál, a nemzetek Apostola, bizonyára ilyen gondolatokkal ment az appiusi úton a Porta Capena felé azon sírok közt, melyekből az ókori Róma szellemei beszéltek hozzá. A Porta Capena előtt láthatta saját fajtájának a ghejtőjét. Bármily keserves is volt számára a tudat, mégis érezte, tudta már: *Jézus Krisztus*

nem áll meg a ghettóban, a falak előtt. Krisztus a falakon belül fog hódítani ott, ahol a lélek éhes a kegyelemre, a megigazulásra és nem bizakodott el saját kiválasztottságának tudatában. Az Egyház most úgy áll a mindent szemléletesen, közvetlenül látó Apostol előtt, mint egy hatalmas olajfa. Gyökérzete ennek az olajfának az őszövecségi zsidóság, törzse maga Jézus Krisztus. Ebbe a törzsbe oltják bele az apostolok vadágakként, vadolajfa hajtásaiként — a pogány népeket; Krisztusnak, a törzsnek az élete — megnemesíti őket, megszenteli őket — a hit és a kegyelem átáradó erejével. (Róm. 11. fejezet.) Izrael pedig vár addig, amíg a pogányok egyetemessége be nem lép az Egyházba, Krisztus testébe. (Róm. 11, 25.)

Sírok az appiusi út mentén — olajfák a Campagnán: Pál apostol rólatok olvasta le valaha — az Isten „megfoghatatlan ítéleteit” és „felkutathatatlan útjait.” (Róm. 12, 33.)

IV.

A Quo Vadis-kápolna ott áll a válaszút mellett, ahol a Via Appiáról a Via Ardeatina leválik. A Szentírás nem jegyezte föl, járt-e Szent Péter a Via Appián, de a régi legenda pótolja ezt a hiányt. Pál apostol Rómába ment ezen az úton, Péter pedig menekülni akart Rómából rajta. A Forumról, a mamertinusi börtönből indult el éjnek idején, hogy a vértanúságot elkerülje. Lábán a bilincsek sebeket hasítottak, jó börtönőre levette a bilincset lábáról; a sebeket sebtében bekötözte. Ez a véres kötelék (fasciola) ott esett le Szent Péter lábáról a mai Nereus és Achilleus-templom táján, a Via Appián, ahol már 337-ben Kr. u. e legendára való emlékezőképen állt a plébániatemplom: *titulus de fasciola*. Péter egész a válaszútig ment. Ott ép azon gondolkozhatott, merre menjen: az appiusi úton a délitáliei kikötőig, onnét tovább Kelet felé vagy átvágva az ostiai útra, az ostiai kikötőből Galliáig vagy Hispaniáig. Töprengésében meglátja az Urat, kereszttel a vállán.

Quo vadis, Domine? Hová még, Uram? kérdezi. Vissza a városba, hogy újra keresztre feszítsenek; volt a válasz. A jelenés eltűnt. Péter visszament a börtönbe és hagyta, hogy „mikor kiterjeszté kezét, más övezzé fel és oda vigye őt, ahová nem akarta.” (Ján. 21, 18.)

A római világimpérium győzelmi útján a kereszténység nem mehetett visszafelé, csak előre, be a városba. Bármilyen várt is az apostolokra, az első keresztényekre, bárhogyan is intett feléjük a vértanúság pálmája, akár a Circus vadállatainak fogai által, akár Nero fáklyái által, akár a kereszten, akár a verpadon: nekik *tanúságot* kellett tenniük az evangéliumról, a jóhírről, nekik meg kellett mutatni, hogy Krisztus az Út, az Igazság, az Élet, hogy meggyőzte a világot keresztjével, halálával legyőzte a Halált; hogy Krisztus az Úr! A Via Appián *élve* nem juthatott ki az Apostol és a hűséges hívő. Ez az út régen az élet útja volt annak, aki *be-felé* ment rajta; a pogány impériumnak *kifelé* is életet nyitó út volt. De a keresztény *kifelé csak holtan* mehetett rajta.

A Via Appia ma a *katakombák útja*. Nem messze a Quo Vadis-kápolnától balra megkezdődnek a *Praetextatus* katakombának a 2. században, jobbra a *Callixtus*-katakombának az 1. század végén megkezdett földalatti folyosói; sok kilométeres hosszúságban keresztül kasul szelik a föld mélyét. A Callixtus-temetőhöz csatlakoznak a Marcus- és Marcellianusról elnevezett, továbbá a Balbináról nevezett temetők. Még tovább a Szent Sebestyénről elnevezett katakombába a 3. századból. És ahogy a Via Appia mellett álló síremlékek hordozták a régi Róma hitét, örök reményeit és vele ősi történelmét, ugyanúgy fejezik ki a keresztény temetők az ősegyház apostoli hitét, és dokumentálják minden papiros okiratnál jobban az első századok keresztény történelmét. A S. Callisto-katakombában van a pápák sírja. A 3. sz. közepétől egész az Egyház felszabadulásáig 13 szent és vértanu-pápát helyeztek itt a földbe; a római vértanuk nagy része itt talált örök nyugalommat (köztük Szent Cecília); a Szent Sebestyén bazilikája

melletti katakombában 1915-ben fődőzték fel azt a régi, 3. századi *memoriát* (emlékkápolnát), melyben valaha a hívők Szent Péter és Pál apostolok tiszteletére összejöttek, *refrigeriumot*, emléklakomát tartottak és közülük sok százan felirataikkal (graffiti) tettek tanúságot az apostolfejedelem közbenjárásába vetett hitükről, bizalmukról.

Hogy milyen más volt az a lélek, melyet az apostolok hoztak Rómába, az tán sehol oly szembetűnő világossággal nem mutatkozik, mint a katakombák sírfeliratain és képein. Mikor Szent Pál a Via Appián járt, az evangélium még csak a lelke mélyéből lövellte a maga sugarait arra a sötétségre, mely az antik síremlékekből borzadt elő. De az evangélium a maga léleképítő erejét nemcsak azzal mutatta meg, hogy a pogánysággal szembeállította a vértanuk hitét és véré, hanem azzal is, hogy a másvilági élet előcsarnokát átalakította a békesség, világosság, felüdülés hazájává.

Az új hit ereje elsősorban abban tűnt elő, hogy az antik lélek megosztottságát, ellentétességét, benső harcát legyőzte e lélek *békéjével*, benső összhangjával. Ha a művészi kialakítást nézed és ebből a szempontból hasonlítod össze a katakombák egyszerű *loculusait* és *arcosoliumait* (sír-üreg és íves sírhely), a pogányok nagyszerű sírkultúrájával, akkor első benyomásod tán az lesz, hogy a temető is szegényebb lett az új vallásban. De ha a lelki tartalmat nézed, akkor megkap az evangélium varázsa; akkor előtted is a halál, a temető nyitja meg a kereszténység isteni eredetét, mint ahogy Krisztus halála nyitotta meg a százados lelkét arra a vallomásra: Valóban, ez Isten Fia volt. A legrégibb sírok felett, melyeknek évszámai a második század közepére mutatnak, a sírfeliraton az elhunyt neve van csak és mellette ez a szó: *in pace*. A keresztény halott még életében részesült a Föltámadottnak áldásában: Béke veletek, Pax vobis. A Szentlélek, kit az Atya Krisztus nevében küldött, elsősorban a lélek békéjét hozta, Krisztus békességét. Hogy megértették ezek az őskeresztények Rómában Szent Pál hozzájuk

intézett tanítását: „A test törekvése a *halál*, a lélek törekvése pedig *élet és béke* . . . Ha annak a Lelke lakik bennetek, aki feltámasztotta Jézust halottaiból: Ő, aki feltámasztotta Jézus Krisztust halottaiból, életre kelti halandó testeteket a bennetek lakó Lelke által.” (Róm. 8, 6. és 11.)

Élet és Béke: ez a másvilágnak tartalma a katakombák sírfeliratai szerint. A Békét, Paxot hangsúlyozzák ezek az írások. A test is részt vesz ebben a békében; a halál, a temetés a testnek elpihenése, elnyugvása, elszunnyadása. Amikor odaírják a sír fölé: *N. dormit in pace*, N. békében alszik és melléje odarajzolják a galambot az olajfaággal,¹ akkor voltaképp a kereszténység egész eschatológiáját odavetítik ezzel az írással és szimbolummal. A galamb a lélek szimboluma, az olajág az örök hervadhatatlan életé. A lélek elszáll az örök életbe, a test békén alszik. Alszik. *In pace depositus*;² békében helyezték el; *requiescit in somno pacis*³ — ezek és hasonló fordulatú mondások kísérik a halottat a másvilági életre. Békés álom a test halála; nem fenyegetik már az alvilág rémei, mint azokat, akik fenn, az útvonal mellett márványmausoleumokban nyugosznak. A *lélek* útját is jelzik a feliratok. Egy 217-ből való felirat egyszerűen, lakonikusan csak ennyit ír: *N. receptus ad Deum*.⁴ Az Isten fogadta magához a hozzája tért hívőt. A másikat az ittmaradtak imádsága kíséri: *vivas inter sanctos*,⁵ élj a szentek közt. A test sorsa: békés elszunnyadás, a lélek sorsa pedig: *élet*, vita, Istenben, a szentek közt. Latin és görög — néha kevertnyelvű feliratok beszélnek erről az életről. Világosság és Élet: *Phos kai zóé; vita et lux* annak az elhunytak az örök osztály-része: az ittmaradtak becéző szeretete nem hagyta el,

¹ Rossi: IVR I. 32.

² Rossi: IVR I. 37.

³ Rossi: IVR I. 81.

⁴ Rossi: IVR I. 5.

⁵ Rossi: IVR I. 10.

hanem utána sóhajtja: *dulcis anima pie zeses*,¹ édes lélek boldogan élj.

Ez az élet — megérkezés az örök halmokra, ahol a hívek Krisztussal együtt élvezik a boldogságot. *Refrigerium*, örök üdülés a sorsa annak a galambnak, mely a nagy vízözönből odatalál a zöldelő olajfás ligetre. A régi szokást az első századokban a keresztények is megtartják; ők is kimennek drága halottjuk sírjához, a 3., továbbá a 7. és 30-ik napon, majd a temetés évfordulóján emlékünnepet tartanak, melyhez az első századokban a *refrigerium* elköltése is tartozik a sírnál (a IV. században az Egyház már küzd ezen szokás ellen, melynek pl. még Szent Monika is hódolt, mint Szent Ágoston tanúsítja: Conf. 6, 2.); ezeken az emléknapokon a *refrigerium* mellett bemutatják a szent *emlékáldozatot*, a memoriát, amely nem más, mint *Krisztus keresztáldozata a szentmisében*. Az emléknapok kiválasztásában néha tudatosan eltérnek a pogány emléknapoktól, mint pl. Rómában, ahol a novemdialis helyett a 7. napot teszik meg halotti emléknapnak: ugyanígy nyugaton a 30. napot választják a pogányoknál szokásos 40. nap helyett.

A kegyelet örködött a sírok felett és drága halottjának emlékét a szent napokon az eucharisztikus áldozat bemutatásával üli meg. Élők és holtak magasabbban, a nagy közösségben élnek: Krisztusnak és a szenteknek közösségében. A földiek Krisztus testét és vérének veszik a kenyér és bor színe alatt; az elhunytak az égben az Élő Kenyérnek és a szőlőtökének — *refrigeriumát* élvezik a színről-színre való látás boldogságában. *Krisztus* az elhunytak élete. A sírokon ott van a szimbolikus *hal*: magát Krisztust jelenti a szimbolum, a nagy halat, akiből a kis halacskák (*pisciculi*), leszállva a keresztvízbe — újjászületnek az

¹ Rossi: 29.

üdvösségre.¹ Később ezt a szimbolumot a görög kezdetük szerint is tudják már magyarázni. ICHTHYS = *Jesus Christus Theou Yios Soter*; Jézus Krisztus Isten Fia, a Megváltó. Az örök élet azoké, akik újjászülettek *vízből* és Szentlélekből, ezt akarja az ősi hal-szimbolum kifejezni a katakombákban. A *keresztségre* nyíltan is hivatkoznak a feliratok: *caelesti renatus aqua qui vivit in aevum . . . in pace*: aki égi vízben újjászületett, örökké él békességben.² A keresztségben vette a *hit jelét* (*signum fidei*), a püspök kereszttel jelölte meg homlokát kézrátévéssel (*consignatio*.) Krisztus jelét, bélyegét viselve megy át a másvilágra, ahol Krisztus felismeri rajta a jeltől, hogy ő is tagja a nyájnak. Ezt a jelet találjuk ott a katakombákban, a chrismon jelében, Krisztus nevének görög betűiből alakított szimbolumában.

Krisztus a világ *világossága*. Az örök élet — béke és *világosság*. Nem az alvilág sötétségébe mennek a holtak, hanem Krisztushoz, a soha el nem nyugvó naphoz, az ég fényes csarnokaiba. N. *praemia lucis habet*³ — a világosság jutalmában részesült a keresztény hívő. A világosság, a fény az élet adója. Az örök élet — Krisztus fényességéből táplálkozik.

Lakonikus rövid feliratok, melyek mégis sokat mondanak; sokkal többet, mint az appiusi út pogánytemetőjének hosszú versei. A végtelenséget, örökkévalóságot, boldogságot úgyse lehet szavakba foglalni. A boldogság nyelve a szótlan, néma belemeredés az öröm forrásába vagy egy exstatikus sóhaj. Ily sóhajok hangzanak a katakombák felirataiból.

Később, a IV. századtól a katakombák és a többi keresztény temetők feliratai, képei is beszédesebbek

¹ *Tertull. de bapt. 1.* „Nos pisciculi secundum ichthyn (görög; = hal) nostrum Jesum Christum in aqua nascimur, nec aliter, quam in aqua permanendo salvi sumus.” („Mi halacsok, a mi Halunk, Jézus Krisztus szerint, a vízben születünk és nincs másutt üdvösségünk, mintha vízben maradunk.”)

² Rossi. IVR I. 270.

³ Rossi. I. 412.

lesznek. Több szóval, nagyobb festői vagy szobrásztechnikával — ugyanazt mondják, mint a korábbi feliratok. Azt, hogy nem a temető a mi örök hazánk. Ha a halál el is nyel, mint Jónást a hal (Jónás-képek, reliefek), feltámadunk, mint ahogy Krisztus feltámadt — és feltámasztotta Lázárt halottaiból (Lázár feltámasztása a ker. síremlékeken). Krisztussal élünk együtt az örökkévalóságban, ő lesz a boldogságunk; (Krisztus, mint Orpheus — a katakombákban; a jó Pásztor-képek) vele élvezzük az örök refrigeriumot (Lakomaképek Krisztussal).

V.

Nemrégiben ott miséztem a Domitilla-katakombában (nem messze a Via Appiától), egy arcosolium előtt, melynek falára az a kép van odafestve, amint a Venerandának nevezett hívőt, aki idetemetkezett Szent Petronilla sírja közelébe, Szent Petronilla bevezeti az égi örömek házába. Nem Requiem-es misét mondtam, pedig ennek a kis misekönyvnek a miseszövegei még ma is őrzik a „dies obitus seu depositionis”, a dies tertius, septimus, trigesimus és a dies anniversariusnak őskeresztény emléknapi miséit (halál vagy temetés: 3., 7., 30. nap és évforduló.) Nem akarom most idevetíteni akkori érzéseimet, csak a mai misekánonnak a holtakról szóló megemlékezését írom ide, szó szerint, latinul.

„Memento etiam, Domine, famulorum famularumque tuarum N. et N., qui nos praecesserunt *cum signo fidei et dormiunt in somno pacis* . . . Ipsis Domine et omnibus *in Christo quiescentibus locum refrigerii, lucis et pacis ut indulgeas, deprecamur.*”¹

Azért írom ezeket ide, mert csak a katakomb-

¹ „Emlékezzél meg, Urunk szolgálóidról és szolgálóidról N. és N.-ről, akik megelőztek bennünket a hit jegyével és a békeség álmát alusszák . . . Nekik és mindazoknak, kik Krisztusban nyugosznak, add meg, kérünk, kegyesen: a felüdülés, világosság és békeség helyét.”

bákban tanulja meg az ember azt, hogy 1931-ben a világnak bármely sarkán, ma is, minden miséjében — a katakombák legősibb felirataiból szövi össze szóról-szóra a holtakról való megemlékezését, minden miséző pap. *Minden szentmise*, nemcsak a gyászmise, ma is *memoria*, emlékéldozat. Emlékezés Krisztus áldozatára, mely most is megújul az oltáron; emlékezés és emlékéldozat — élőkért és holtakért, Krisztus áldozatának bemutatásával. Ezért *emlékeztetjük* az Urat: *memento*. Emlékeztetjük azokra, akik miután a *hit jegyét vették (a keresztségben)* haláluk által elszenderültek és a *békesség álmában nyugosznak*. Ez a testük sorsa. Lelküknek pedig kérjük a *refrigerium* (felüdülés), a *világosság* és a *békesség* helyét Krisztussal az örök életben. *Locus refrigerii, lucis et pacis*. Ennek az előcsarnoka a keresztfény temető. Nem csodálatos, hogy ezt is a misekánonból tanulja meg az ember, amikor az ősi szavak megint úgy csengnek fülébe, ahogy a katakombás egyház érezte még jelentésüket! A Via Appián ezt a hitet hozta valamikor Szent Pál, mikor szembenézett azon sírokkal, melyekről a kétségbeesés titáni harca, a Tartarus sötétsége, Pluto kegyetlensége ijesztette a járókelőt. De hogy az *örök élet* élet legyen és ne halál, előbb a hit és a keresztség által Rómának újjá kellett születnie vízből és Szentlélekből.

Ez a *hit* nehezen hódította meg a várost. Előbb a kapukon kívül, a holtak városát formálta át. Századok mulva a holtak kezdték meg diadalmenetüket és mentek vissza a Porta Capenán át, be a városba, hogy Róma templomainak fényes oltáraival (confessióval) cseréljék fel azt a nyugvóhelyet, melybe hitvalló társaik helyezték még őket. Custodit Dominus ossa sanctorum. Őrzi az Úr szentjeinek hamvait.

Jegyzet. Az antik latin feliratok (köztük a sírfeliratok is) legbővebb gyűjteménye a *Corpus Inscriptiorum Latinarum* (C. I. L.) Berlin, 1863-tól; a görög feliratoké: *C. I. Graecarum* (C. I. G.) Berlin, 1873-tól. A római sírok feliratai gyakran görög nyelvűek.

A római feliratok régi gyűjteménye. *Fabretti*: Inscriptionum antiquarum, quae in aedibus paternis asservantur, explicatio, Romae, 1702. A keresztény feliratoké: *De Rossi*: Inscriptiones christianae urbis Romae septimo saeculo antiquiores. (I. U. R.) 1861 és 1888. (A katakombáknak ma is legjobb ismertetése: *Rossi*: Roma Sotterranea christiana.) A katakombák festményeiről: *Willpert*: Le pitture delle Catacombe Rom. Roma, 1903. — A ker. szarkofágokról: *Willpert*: I sarkofagi christiani antichi. Roma, 1929. — Az antik pogány és keresztény temetkezésre vonatkozó hatalmas irodalomból nagyon fontos: *C. M. Kaufmann*: Die sepulchralen Jenseitsdenkmäler der Antike und des Urchristentums. Mainz, 1900. A régi Róma vallásáról: *G. Vaccai*: Le feste di Roma antica. Torino, 1927. A császár-korról: *N. Turchi*: Le religioni misteriosofiche del mondo antico. Roma, 1923. — *A. D. Nock*: Studies in the Greek-Roman belief of the Empire. Journ. of Hell. Stud. 45 (1925.) *A miszteriumokról* v. ö. Kühár: Mithras és Krisztus. Kath. Szemle. 1930. — A halálra vonatkozó ősi felfogások: *W. F. Otto*: Die Manen, oder von den Urformen des Totenglaubens. Berlin, 1923. *W. Brede Kristensen*: Het Leven vit den Dood. Haarlem, 1926. A római halottkultusz cathedrájáról: *Th. Klauser*: Die Cathedra im Totenkult der heidn. und christl. Antike. Münster in W., 1927. A refrigeriumról: *H. Delehaye*: Refrigerare, refrigerium. Journ. des Savants. 1926. E. Buonaiuti: Ref. pagano e refrigerio cristiano. Ricerche rel. 5. (1929.) — A keresztény szentkultusz kezdeteiről: *Delehaye*: Sanctus. Bruxelles, 1927. A halottak emléknapijairól: *A. Freistedt*: Altchristliche Totengedächtnistage und ihre Beziehung zum Jenseitsglauben und Totenkultus der Antike. Münster in W., 1828. *A. halszimbolumról*: Dölger: Ichthys. 1913. — Mivel főcélom szellemtörténeti rajz volt, a császárság elejének és az őskeresztényeknek másvilági hitéről, azért nemcsak azokat a feliratokat vettem tekintetbe, melyek a Via Appián és környékén találtattak.

SUBIACO

1.

Tikkasztó májusvégi vasárnapon mentünk négyen magyarok, ketten Szent Benedek fiai, ketten tisztelői — rohanó autóval Rómából az Anio folyó völgyén fölfelé, hogy Szent Benedek remeteségének barlangját és rendjének bölcsőjét meglátogassuk. Rómából kelet felé, Tivolin, Vicovaron keresztül visz az út Subiaco-ba. Kirándulásnak is megéri, a nyári hőségben jó felüdülni Tivoliban a Villa D'Este szökőkútjainál, élvezni a víz-esések örömét, követni a kanyargó útvonalon az Anio kígyózását, sziklákra épített városkák magas falai mellett elrohanni és nézni a szűk völgy üde zöldjének, a magas hegyvonalak szürkességének és a kék égnek kontrasztját.

Az útnak kanyargása, a vidék kietlen érdekessége meg-meg akasztaná az embert, ha gyalog járna. Azért jó az autó, mert vele hamarabb ér célhoz az ember, főleg ha növénygyűjtővel és fényképezőkkel utazik együtt, akik ugyancsak sokszor szeretnének megállni. Egyiket a karsztos hegyvidék ritka virágai, a másikat az útnak lemezre kíváncsozó részletei érdeklik.

Mereskovszki beszél „örök utitársáról”. Ha az ember Itáliát járja, jó, ha társakat szerez, akikkel együtt teszi meg az utat, együtt örül minden benyomásnak. De ezek nem örök utitársak. Az örök utitárs nem kér helyet az autóban, nem ül le ebédre a subiaco-i vendéglőben, nem élvezi az olasz konyha remeklését és a hegyi borok tűzes ízét.

Mégis velünk ér, akárhová megyünk; az ő szemével látunk, az ő szívével szemlélünk. Azt hisszük néha,

egyéni meglátásaink vannak és a mi örök utitársunk biztosít róla, hogy gondolatunk régen az övé; csak azt látjuk, amit ő és hangulatunk ritmusát az ő üteme szabja meg.

Más-más helyre, más-más „örök utitárs” szegődik hozzánk. Tuscolumba Cicero kísér, Rómában vagy klaszszikus költők vagy mártirakták szerzői csatlakoznak hozzánk, aszerint, hogy pogány paloták, templomok romjai közt járunk vagy pedig a katakombákban. A keresztény Itália minden pontján — régi legendaírók segítenek az útban; csak az a kár, hogy az „Acta Sanctorum” sok-sok utitársa közt alig tudunk választani. A papnak a breviarium lectio-i is hűséges cicerone-i; markukat se tartják soldóért és mégis többet mondanak, mint a kistudású és bőbeszédű mai vezetők.

Aki Subiaco-ba megy, az hagyatkozzék *Nagy Szent Gergely* útmutatására. Vegye kézbe az ő *Dialógusainak 2. könyvét*, a *Vita S. Patris Benedicti*-t. A szent pápa, aki elsőnek emelkedett Szent Benedek fiai közül Róma püspöki székébe, alig 50 évvel a rendalapító halála után (590—604-ig uralkodott), úgy írja meg Szent Benedek életrajzát, benne az élet első subiaco-i korszakát, azzal az áhítatos szeretettel, mellyel a gyermek néz atyja képére, emlékére. Nem csoda, hogy az ő életrajzán átsugárzik ma is Subiaco sziklás hegyeinek, zord magányának Isten-közelsége, az Anio zuhogó folyásának tisztasága és mélysége.

Bevezetésében maga is említi, hogy életrajzának adatait részben Honoratus apáttól, a rendalapítónak a subiaco-i monostorban élt utódától szerezte. Ezért van, hogy aki Subiaconak mai képét meglátja, azt a színtelen, száraz, kietlen tájat, melyben a házcsoportok is mintha sziklafalak volnának és fölöttük a magasba meredő fellegvár, a kardinális-kommendátorok úri fészke, alig különbözik hatalmas épülettömbjével a völgy szélein őrt álló hegycsúcsoktól, mindjárt rátalál a *Vita* bekezdésének képeire és komor méltóságára.

Igazán festői vonásokkal vetíti elénk Szent Gergely

a patriárkának arcmását; oly színekkel, melyeket Subiaco vidéke vetített bele a szent életébe. Giotto és a Fioretti az umbriai mezők virágos kedélyét varázsolják át Szent Ferenc arcára. Nagy Szent Gergely pedig azt az embert állítja elénk, aki gyermekkorától kezdve érett szívet hordozott, korát erényeivel felülmúlta és lelkét sohse adta semmi élvezetre. Subiaco hegyein alig különbözik a tavasz a téltől; a sziklák kopársága úgy vágódik ki a törpebokrok-födte zöld foltokból, mintha hatalmas tonzura volna ódon barátok koponyáján. Virágot itt a tavasz is alig lát; néhány mandulafa kinyílt szirma mutatja, hogy másutt már tavasz van. Szent Benedek életének ez a környezete. Szent Gergely további sorai szerint: amit földi életében szabadon élvezhetett volna, „megvetette, mint kiszáradt világot virágjával”. (Mundum aridum cum flore.) Kiszáradt világ volt már a római kultúra a VI. évszázad kezdetén. A szabin ősök lovagi sarja a római iskolákban is csak száradt virágát kapta annak a műveltségnek, melynek életerejé valaha ott duzzadt a Tiberis két partján, onnét bontotta szét koronáját az antik világra. Azok az iskolák, melyek Szent Benedek korában még fennálltak, a sokszoros barbár betörések után már csak kiszáritott preparátumként árulták a régi élet organizmusát, tudást, művészetet, jogot, az ifjú tanulónak. „Mundus aridus” — mily találó szó ez; és mennyire odailik metaforaként az elbukott Rómára, valóságként Subiaco-ra. Az új kultúrának új talaj kellett; a szentnek zsenialitása kellett hozzá, hogy ezt az új talajt ott keresse Subiaco kemény kövei közt, melyek fölé ő terít majd magot befogadó, életet sarjasztó humuszt, a lélek új termőtalaját. A szentek genie-jét magasabb erők, a Szentlélek adományai táplálják. Szent Benedek tán az Énekek Énekéből értette meg, hogy a nagy vízőzön után a megváltás olajágát hozó galambnak a szikla repedései adnak fészket. „Columba mea in foraminibus petrae, in caverna maceriae.” (Cant. 2, 14.) Ilyen fészket keresett magának. Azt látta, hogy az a kiszáradt római világ életet adni magából már nem tud, de tele van még mindig szakadékokkal, melyekbe

a lelkek behullanak. Szemléletesen beszél Nagy Szent Gergely: abrupta vitiorum-ról, a bűnök szakadékos mélységeiről, melyek széléről Szent Benedek visszahúzza lábát. Visszahúzza akkor, midőn az Anio fölött álló meredek sziklafal barlangjába húzódott.

Csodálatos nyilatkozása a szentek bölcseségének: hogy a lezuhanástól lelküket megmentse, ott hagyják a város kényelmét, az egész anyagi kultúrát, lemondanak az élet örömeiről és mivel „egyedül az Istennek óhajtanak tetszeni” — keresnek oly helyet, melyben testük megtörik ugyan, de a lelkük oly biztosan száll a magasba, mint a galamb a szikla odujából.

2.

Nagy Szent Gergely útmutatója mindjárt a szent barlanghoz, a *Sacro Speco* monostorához vezetné az embert, de hiába, a mai utasnak alkalmazkodnia kell a változott viszonyokhoz. Szent Benedek barlangjából kultúra áradt szét és az a kultúra itt is megváltoztatta a föld színét. 1400 esztendő nem sokat változtatna különben a Monte Taleo kövein; de a hegy tövénél az Anio tiszta és hideg vize szalad, medrét mindig mélyebbre vájva. Azokat a tavakat, melyekbe állítólag Nero szorította töltésekkel az Anio vizét, hiába keressük már. Ezek a tavak adták a helység latin nevét: Sublaqueum. A hegyi patak elszakította a késői századokban a töltéseket és ma a szédítő mélységekből a hegyoldal szerpentin útjára csak zúgását lehet hallani a víznek. A folyópart másik oldalán most is látni régi romokat; csak természetes, hogy a helyi hagyomány ide rögzíti Nero nyaralóját. A szűk hegyi-út csodálatos távlatokat nyit minden egyes kanyarulatnál; a mélység ott tátong az út szélén, csak a biztos kezű autózó vezető nem riad meg tőle. Balról meredek magas sziklafal, elül messze-messze nyíló hegyvonalak közt távoli falvak ülnek a sziklákon. Az autó letér a subiacolevano-i útról, befordul egy völgykatlanba, melyet hatalmas épülettömbjével a *S. Scolastica* monostora tölt ki.

Szent Benedek 12 monostorba osztotta szét szerzeteseit Subiaco táján. A 12 monostorból kettő maradt meg mostanáig: a S. Scolastica, a régi Cosma e Damiano utóda; és a barlang-monostor. Ez a völgy alkalmasabb teret adott volna, hogy a monostori élet itt fejlődjék, mint a barlang tája, azért a Szent Benedek utáni évszázadok ezt a monostort építették ki óriási méretűvé. A Regula szerint való élet folytonosságát ezen a helyen csak a longobardok 601. évi pusztítása szakította meg ép Nagy Szent Gergely idején; a szerzetesek Rómába menekültek, onnét 705-ben visszatérve romjaiból újjáépítették a monostort.

A S. Scolastica kövein ép úgy meglátszanak az évszázadok, mint az ősi fák törzsén az évgyűrűk. A szabályos síma XVII. sz.-i homlokzat mögött hármas tagozatban terül el a monostor épülete, melynek kiugró részletekkel megszaggatott délnyugati hosszú szárnya alatt az Anio folyik, túlsó oldalán pedig kopár hegyfalak emelkednek az égnek. Az ódon épület benső felosztását labirintusnak érzi az, aki először lép bele; hűvös, hosszú folyosókon szélesívvű árkádok zárják körül a monostor első udvarát, melynek kertje nem-várt üdeséggel tölti meg ezt a hideg, kopár, hegyi romantikát. A második chiostro-n (négyzetes udvar) már a középkor uralkodik; gotikus ívek nyílnak a szűk udvar gyönyörű kútjára. Ez a chiostro az apátság székesegyházának oldalához támaszkodik. A kecses, román ablakokkal áttört magas campanile (harangtorony) a völgyből a hegyek közé emelkedik. Ez is Róma közelségére figyelmeztet, a római bazilikák tornyaira, ép úgy, mint a harmadik, úgynevezett *Chiostro cosmatesco*, a római Cosma művésznemzedék XIII. sz.-i alkotása, mely karcsú, fonott vagy síma, mozaikok fénylő színeivel ékes oszlopokkal tagolja egymásba hajló ívekre a földszinti falat; a római lateráni, szentpáli chiostrok minden báját ide telepítve a subiaco-i apátságba. A chiostro közepén itt is kút áll. Hűvös mélyén friss vizet rejteget a monostor lakóinak és látogatóinak öröme.

Utitársaink munkába állnak; ezek a chiostrok, a virágos udvarok, az ódon kőszínű falak, verőfénnel bírkózó sötét árnyékok, magasból letekintő erkélyek minden lépésnél másítják a képet, mely a szemekben a művészi szemlélet örömét csillantja fel. Csak az a kár, hogy a szem nem rögzíti meg e képeket, úgy mint a gép. Az udvarok fölött a szem kisiklik a tar hegyoldalakra, hogy annál jobban gyönyörködjék a napfénynek, kőnek és futórózsának abban a művészetében, melyet a másfélezredes szerzetesi élet idevaráztolt.

Szent Benedek barlangja — így lett új kultúrának a bölcsője.

Ez a monostor hangulatában is, benső életében is sokat őrzött meg a nyugati szerzetesség kezdő, primitív állapotából. Szent Benedek második alapítása, Montecassino nagyobb arányú, akár az épület nagyságát, akár művészetének sokoldalú változatosságát nézzük. Subiaco a középkor uralkodik, Cassino-n a rinascimento és a barokk. A barokk nagyúri fényűzése — ide nem tudott behatolni. A székesegyházban próbálkozott ugyan; de mi ez a szegényes vidéki templom a cassinoi-hoz képest. Nem tudom, nem lehetünk-e hálások Subiaco ősi jellegének megőrzéséért, annak a rendszernek, mely a monostorok anyagi javait lefoglalva, az építő kedvű apátokat visszatartotta attól, hogy a régi korok alkotásait lerombolva — helyükbe új stílusban új monostort ne építsenek. Mert a S. Scolastica se szerénykednék régi chiostroival, ha a középkor végén nem került volna idegen kézre az egyetemes kitévő egyházi és világi fejedelemségével. A monostorok története rendszerint tükrö az egyetemes egyháztörténetnek. Subiaco virágzásának ideje a cluny-i korszakra és utóhatására esik egész a XIII. század végéig. Az avignoni pápaság uralma alatt az olasz egyházi élet is lehanyatlík. A monostorok udvari papok javadalompótlékaivá válnak, püspökök, preláthusok gyűjtögetik össze őket akárhányszor többesével. Subiacot még az a kitüntetés érte,

hogy 1455-től kezdve 1914-ig kardinálisoknak lett a kommandája, javadalma. A bíboros-kommandátorok fölépítették a maguk számára a városban a fellegvárat, a jövedelem morzsáiból eltartottak néhány (lehetőleg nem nagy számú) szerzetest a monostorban, akik ott az istentiszteletet végezték. A bíboros-kommandátorok közt olyanok is voltak, akik mint pápák is megtartották ezt a jó kommandát, pl. VI. Sándor, VI., IX. Pius. Egyes családok bíborosai közt jóformán öröklődött Subiaco; a Colonnák 1492—1596-ig bírták, a Barberiniek 1633-tól 1738-ig. A subiaco-i monostor új fejlődésének lehetőségét a kommanda megszüntetése nyitotta meg, amit X. Pius készített elő és XV. Benedek hajtott végre 1915-ben. Azóta a S. Scolastica apátja feje az apátság egyházmegyéjének (abbas nullius); az apátság maga pedig a subiaco-i bencés kongregáció generális apátjának és tanulmányi házának székhelye.

Aki Subiaco templomának, könyvtárának viszonylagos szegénységén búsul, aki sajnálja, hogy ide nem jutott el az utolsó századok művészetének fuvallata, az ne gondoljon a subiaco-i völgykatlan világtól való elzártságára, ne is a szerzetesek mulasztásában keresse az okot, hanem: nézze meg Rómában és környékén a Berberini-, Colonna-palotákat és villákat. Azok jórészt Subiaco javadalmából épültek. Subiaco azonban ezek nélkül is drága érték marad; méltó kisugárzása Szent Benedek barlangjának, remeteségének, a szerzetesi szegénység alkotó erejének. Hogy ez a szegénység is tudott teremteni, annak nem utolsó bizonyítéka az, hogy 1464-ben a S. Scolasticában nyomtatták Itália területén az első könyvet Gutenberg német tanítványai.

3.

S. Scolastica és S. Speco monostora bár vagy 20 percnyi távolságra vannak egymástól, a bennük viruló szerzetesi élet közösségén kívül is sok rokonságot mutatnak. Ez a rokonság főleg a barlangban élő

remeteségnek itt is, ott is megtalálható emlékeiben nyilatkozik meg.

Ha az ember Velence táján utazik, a környék városainak, falvainak tornyain gyakran ismer rá a velencei campanile alakjára. Róma városképének kupolái mintha mind a Szent Péter-kupola kisebb-nagyobb másai volnának. Mint ahogy a zenében vannak uralkodó motívumok, ugyanúgy van uralkodó motívum Itália régi városainak, tartományainak művészetében és ezek különböznek egymástól.

Az életformáknak is vannak ősfarmái, melyek mintaként szolgálnak másoknak. Ilyen ősfarma a kereszténységben a remeteség és ennek Szent Benedek által megvalósított alakja: a barlangi remeteség.

Mielőtt az ő barlangjához érünk, már a S. Scolastikában is rátalálunk későbbi mására.

A székesegyház sekrestyéjéből 33 lépcsőfok vezet le a barlangkápolnába. Hosszú, magas földalatti üregbe érünk, kőfalak, oszlopok tagolják három barlangra. Az elsőben a későbbi kegyelet oltárt emelt és kisímitotta a falakat; XV. sz.-i freskók díszítik. A másik kettő — maga az érintetlen ősi sziklabarlang, alig kap valami kis világosságot; csupasz, kemény kő mindenütt. A vezető arról beszél, hogy szentek lakták valaha e barlangokat, életüket töltötték el bennük. A forró nyári meleg se ér ide; kellemetlen, hűvös érzés szalad át az ember idegein.

Lakóhely-e ez, vagy inkább — sírkamra?

Míg elhagyjuk ezt a barlangot és a hegyi ösvényen az Anio mellett megyünk föl a *Sacro Speco*-hoz, van időnk elmélkedni erről az életformáról, mely a testet élve temeti el a barlangsírbá. Hiszen nyilván — nem lakást kerestek ezek a remeték, azt megtalálták volna másutt; nem úgy húzódtak meg itt, mint az ősember, aki építeni még nem tudott és a barlangban találta meg első otthonát, védelmét az időjárás viszonyosságai ellen; a barlang kötötte meg vándor életét, ez lett első települőhelye. Az ősember számára már volt barlang, mint a kereszténység remetái számára.

Annak a világot, a kultúra kezdetét jelentette, a remetének a világ, az anyagi kultúra elhagyását. A remete itt akart meghalni a világnak, hogy Krisztusnak éljen. „A barlang az élő testnek sírja”, mondja Szent Benedek himnusza.

Élet és halál — oly közelálló fogalmak. A remetének azonban — nemcsak fogalmak. Neki az élet is többet, mást jelentett, mint legtöbb kortársának; jelentette az Istenben való életet, a természetfölöttiség új világát, melyben már csak Istennek akar tetszeni, belőle élni. Ezt részletezi Szent Gergely, mikor azt mondja: Benedek inkább akarta elszenvedni a világ baját, mint javait élvezni. (Dial. C. 1.) A halál nála az új élet forrása, nem pusztán a régi életnek vége. Mily kézzelfogható valóság lesz ezekben a barlangokban Szent Pál szava: megfeszítettett a régi ember bennünk Krisztussal, hogy elpusztuljon a bűn teste, hogy többet ne is szolgáljunk a bűnnek. (Róm. 6, 6.) A remete a bűnös test halálára törekszik, keresztre szegzi, az állandó önmegtagadás, mortificatio keresztjére és ezért — el is temeti.

A remeteség nem pusztán a világtól megcsömörött emberek félrehúzódnása az élet országútjai mellől. Nem is India menekülése a *semmibe*. A kereszténységben nincs l'art pour l'art világlátás, mert hiszen abban a „gonosz világban” is testvérek élnek, küszködnek a test és a gonosz lélek ellen, testvérek, akiket a remete csak fizikailag hagy el, de övék marad résztvevő szeretete, imádsága, engesztelése, önmegtagadásának rájuk sugárzó érdeme. A világelhagyás, Weltflucht — nem cél, hanem eszköz; út az új életre, föltámadásra, a lélek felszabadítására.

Nehéz volna bizonyítani, de a subiaco-i barlangok szemléletével annál jobban lehet érezni, hogy itt Krisztus halálának, sziklasírba való temetésének eleven, szimbolikus utánzását kísérelték meg a remeték azért, hogy Krisztussal új életre támadhassanak. Hogy is lehetne a krisztusi halál és élet miszteriumát fogalmakkal szétboncolni, mikor az ész a haláltól, mint az élet

végétől visszaborzad és oly nehéz neki a krisztusi misztérium eszméje, mely a halálból fakaszt új, gazdagabb életet. Nemde az az eszme villan át az Úr hasonlatán. Ha a földbe vetett mag nem hal meg a földben, csak maga marad; ha pedig meghal, halála által sokszoros termést hoz. A természet maga mutat rá arra, hogy a halál — csak átmenet az élet körforgásában. A mag halála — új termés forrása. Az ember testlélek összetételében a lélek élete, termése a cél; a test meghalhat, de a lélek élni fog. A *test* a szentírásban kettőt jelenthet: egyrészt az ember anyagi összetevőjét, melyet a lélek éltet, míg csak tőle a halálban el nem válik; másrészt a „bűnnek testét“, mely esetségének ösztöneivel a lélek ellen és a kegyelmi élet ellen támad. Így a test halála maga is kettős jelentésű. A természetes halál az első; a bűnös test halála, mely kiöli a bűnt — és elfojtja a bűn ösztönéletét — ez a másik. A lélek új élete s feltámadása, újjászületése ott kezdődik, ahol a bűn, a bűnös test meghal. Ezért nem vár a remete az anyagi test haláláig, hanem siet, hogy az önmegtagadás eszközeivel lerontsa, kiölje magából a bűnös test életét.

Az életnek és halálnak ez a kétértelmű szemlélete nem volt idegen az antik világ emberei előtt sem. Talán már Pythagoras magyarázhatta tanítványainak, hogy a testbe zárt lélek élete — maga a halál. Késői tanítványának, Scipio Africanusnak szájába adja Cicero (de Republ. VI. 14, 14.) ezt a mondást: Azok élnek csak igazán, akik a test bilincseiből, börtönéből, kimenekültek. Az az élet pedig, melyet ti életnek mondotok: maga a halál. *Vestra vero quae dicitur vita, mors est.*

Az egyiptomi sírok hozzásimulnak a mumia alakjához, a fekvő hulla körvonalait utánozzák. Nem tudom, nem ez a kép lebegett-e Plato szeme előtt, mikor a pythagorasi halál-élet egyenletet a *szóma* estin *széma*: a *test* a lélek *sirja* — képpel fejezi ki a Gorgiasban.

A szavak és a képek mintha rokonok volnának — és Pythagoras meg Plato mégsem érnek el a krisztusi misztérium gyökeréig, mely a subiacó-i barlango-

kat — élettel töltötte meg. Miért nem? Mert náluk a földi életnek a halállal, sírral való azonosítása épen-csak kép, metafora, mely mögött valószínűleg a lélek-vándorlás eszmeköre rejtőzik el. Ők nem ismerik a Halált legyőző Élet-et, nem ismerik Krisztust, aki maga a Feltámadás és az Élet; nem ismerik azt a sírt, mely-ből Krisztus támad fel. A mi hitünk szerint azért származik a bűnös test halálából az élet, mert Krisztus halálával tönkreverte halálunkat és föltámadásával visszaadta életünket. Ezért nem lehet Szent Pál Rómaiakhoz írt levelének 6. fejezetét se platói iratokkal, se pythagorasi mondásokkal azonosítani és ezért nem magyarázza meg se a hindu joga, se a buddhista aszkézis, se a pythagorasi elvonulás, se pedig a cinikus világmegvetés — azt a lelket, mely a subiacói barlangokból árad felénk. Ezek abban is hasonlítanak Krisztus sziklásírjához, hogy belőlük élet támadott.

4.

Szent Benedek három éves remetesége a barlangban az ő pályájának volt noviciátusa. Az ő fiai, bárhol éljenek is a földkerekségen, úgy néznek vissza noviciátusuktól kezdve erre a barlangra, mint saját életformájuknak bölcsőjére. Amikor a szűk hegyi úton közeledünk a Sacro Speco-hoz, az atyai ház édes emléke csalogat a nyári hőségben, hosszú éveknek pietása sarkal. Régóta ismerős ez a hely; mióta Szent Benedek ruháját hordjuk, sokszor közelítettünk lélekben feléje. Hiszen Nagy Szent Gergely is oly művészien festi meg ezt a helyet. Azóta sem változott más, minthogy a sziklafalhoz hozzáépítették a monostort. Tán maga Szent Benedek is ezen az ösvényen közeledett a barlanghoz. Megtaláljuk azt a kápolnát, melynek helyén valaha Romanus szerzetessel találkozott és tőle átvette a „habitus sanctae conversationis”-t, a jámbor élet ruháját, mely azóta is jelképe a régi emberből való kivetkőzésnek és a krisztusi, új élet megkezdésének. Ime, már előttünk a meredek sziklafal, melynek csúcsáról

valaha Romanus kötélén eresztette le kosárban az élelmet a barlangban élő remetének. Felülről akkor is lehetetlen volt megközelíteni ezt a helyet. Az évszázadok se tudtak rendes utat vágni hozzája, most is csak gyalogszerrel kapaszkodva jut el az ember kötőlgyek árnyékában a monostor kapujához. Egy hatalmas ciprus emelkedik itt a magasba, párhuzamosan az óriási kőoszlopokkal, melyek most a monostor hátsó falát alkotják. Az épület maga óriási kővekkal emeli fel a mélység fenekéről a két felső ablaksort. Az egész ház úgy van odatapasztva az ősi hegyhez, mintha csak a fecskék tudományát leste volna el az építő, mikor Szent Benedek barlangját — monostorra bővítette. Mert itt minden ezért a barlangért van; itt a nyugati szerzetesség a maga bölcsőjét foglalta művészi, tökéletes keretbe. Az évszázadok zárandok-kegyelete, a bencéseknek ide vonzódo jámborsága a képzőművészet sok-sok drága emlékével gazdagította e helyet. Az olasz műtörténet mindjobban értékeli a S. Speco freskóit; műtörténeti szempontból a régebbi XII.—XIII. sz.-i freskók előfutárjai annak a festői megújulásnak, melynek kivirágzása Cimabue és Giotto assisi-i alkotásai-ban van.

A felső templom apszisa a sziklafalnak támaszkodik, kétoldalt előtte lépcsők visznek le az alsó templomba, melyből Szent Benedek barlangjába lehet jutni. Bizony hátráltatja az embert ennek a két templomnak szépsége abban, hogy szíve vágyát követve siessen zárandoklása céljához. A XI. sz. végén épült felsőtemplom későbbi oszlopain és ívein a gotikának könnyed szépsége, falain a sienai iskola XIV. sz.-i művészeinek gazdag kompozíciói. A freskók jórésze Krisztus keresztútját és megdicsőülését ábrázolja.

Az alsó templom képei még régebbiek. Az egyik művész, a XIII. sz.-i Conxolus a nevét is megörökítette bájos Madonna-képén. Ismeretlen a szerzője annak a képnek, mely felírása szerint az assisi-i frater Franciscust, az Isten szegényét örökíti meg, amint megáldja Subiaco-t. Pax huix domini — szól az áldás a

kezében tartott lapon. A képen nincs dicsfény; még a szent életében, vagy szenttéavatása előtt festették ide a hálás subiacoiak ezt a képet, mely Szent Ferenc legelső ábrázolása. Hálások lehettek neki, hisz ő volt az, aki 1223-ban történt látogatásakor áldásával nemes rózsákat fakasztott azon a vadrózsabokron, melynek tüskéiben valaha Szent Benedek kereste orvosságát a testi kísértésnek.

A subiaco-i barlanghoz az alsó templomból vezet le a szent lépcső. Ezen a lépcsőn íme Assisi szentje is lement, hogy megcsókolja azt a barlangot, melyből a nyugati szerzetesség szelleme támadt. A falakon ódon képek beszélnek Szent Benedek élete egyes mozzanatairól, azokról, melyeknek színhelye már oly közel van.

A művészet és áhítat kíséri az embert Szent Benedek barlangjába. De itt — megszűnik a művészet; itt már csak az áhítat csendje tölti be azt a helyet, melynek köveihez véső még nem ért, melynek szűk, alig embermagasságnyi üregében az olajmécses halvány fénye dereng, nagy árnyékokat, sötét foltokat hagyva a rézsutosan bemélyedő fedőfalon és az egyenetlen felhajló talajon, melyen kis márványkosár és egy kereszt áll. A kereszt előtt térdel, szemét rászegzi az ifjú Benedek, arcán az elragadtatásnak, elmerülésnek édes, minden arcvonást csendre simító boldogságával. Ez a fehér-márvány szobor, A. Raggi-nak, Bernini tanítványának a műve — a szent barlang egyedüli művészi dísz.

Ide nem is kell más. Ebben a sziklasírban Szent Benedek élete úgysem volt más, mint együtt szenvedni a keresztre feszített Krisztussal, és új életet meríteni Krisztus halálából. Mikor Rómát elhagyta, N. Szent Gergelynek az újplatonikusok szótárából vett kifejezése szerint: scienter nescius, sapienter indoctus — tudós tudatlanul, tanulatlan bölcsként temette el magát a barlangba. Három évig élt itt a barlang sötét odvában, és ezalatt a három év alatt rája ragyogott Krisztus

világossága. Az új élet tudományával annyira megtelt, hogy közben elfelejtette még a napokat is számolni és mikor látogatója akadt egy pap személyében, tőle kellett megtudnia, hogy húsvét van. A világ még a kultúra legegyszerűbb eszközeivel se hatott ideáig. A barlang köve volt a fejealja, azt használta székek és ágynak. Éhség, szomjúság, ha gyötörte, várt türelmesen arra a darab kenyérre, melyet Romanus lopva küldött be neki. Barlangja adott védelmet a hőség ellen, de a tél hidegét csak szíve meleg vére enyhítette. Lakóhelyét alig hagyta el máskor, mint mikor szomját ment oltani le az Anioba.

Három éves teljes társstalanság, mikor embert se látott — Istenem, ki tudná e barlangi élet minden nélkülözését, szenvedését leírni, ki tudná utánaélni a bűnös testnek ezt a lassú halálát, melyben elsorvadnak az érzéki álmok, elcsitulnak az ösztönök, elpihennek az érzékek; a fül belehallgat a nagy csendbe, szem bezárul a naptalan üregbe és éjjelenként úgy néz a csillagos égre, mintha éjszaka volna a nappala. A szó, a beszéd elhallgat és a szív kénytelen új nyelvre nyílni: az önismeret, lelkiismeret-vizsgálat monologjára, az imádság párbeszédére, mely hangtalanná válva egyesül a környező kövek, bokrok, virágok Isten magasztalásával és a remetével megsejteni azt, hogy nagy elhagyatottságában, árvaságában: Isten az atyja, Krisztus a testvére. Amint üres lesz körülötte minden és ahogy elhagyja lelkét is a multa való emlékezés, a nursiai szülői ház, a római Trenstevere Via Aniciá-ja, az ott sürgő élet: az emlékek visszamakacszkodnak, egyszer, egy pillanatra, nyomukban a fiatal test lázadozni kezd. De Benedekben már erős a lélek, beleveti magát a barlang előtti túskebokorba, és vérző testében meghal a vér kívánsága.

A vérnek, az ösztönöknek, az érzékeknek a halálával életre kel a szellem. Először csak úgy, mint ahogy az olajmécses világa küszködik a homállyal; a lélek fényei lassan gyulladoznak, minden imádság, minden önmegtagadás erősíti azt az új fényforrást.

Aztán jön — a Világosság maga. A húsvét hajnalának ragyogása fénylik a lelken; a remete megérzi, hogy a keresztyárnak, a Krisztusért való halálnak vége a föltámadás, az új élet. Nem csoda, hogy remeteségének ép húsvét napján szakad vége, mikor Isten inté-sére — látogatója akad. Szent Benedek három éves remetesége, világtól való elvonultsága arra volt szükséges, hogy a benne élő új embert most már testvéreinek is megmutassa, az életet másokba is átöntse. Így lett a barlang bölcsője, ő pedig atyja a nyugati szerzetesek megszámlálhatatlan seregének. A benedeki lélek *aszkézise* töltötte meg ezt a barlangot; az újra támadt csodás, misztikus kegyelmi élet már nem fért be ide, annak fényét Cassino hegyének ormára kellett állítani, hogy magasból ragyogjon a világra.

Érdekesek a Lélek útjai. Szent Benedek megvalósította magán a remeteségnek az ősegyházban gyakori életformáját — és mégis ő lett az, akinek Regulája lassankint megtöri a remeteségnek a közös, monostori életformával szemben való fölényét. Valahogy ezt a történelmi küldetését jelképezi — a barlangjá-hoz épített monostor. Amikor újabb kis kápolnán, a Grotta dei Pastorin keresztül kiér az ember abba a gondosan ápolt kis rózsakertbe, melynek vadrózsa-bokra adta meg a halálos döfést a régi embernek Szent Benedekben és amely Szent Ferenc áldásával szelidült át a virágok királynőjévé, alulról nézhet föl a S. Speco monostorára.

A monostort tartó nagy pillérek, a sziklafal súlya alatt is keményen álló ívek, az égre nyíló távlatok — egészen a keresztyénység szellemtörténetének köből alkotott művészi ábrázolását adják.

ESZTERGOM

1.

A nagyságos Duna hosszú ívvel nyújtózkodik Almástól az esztergomi várhegy felé, mintha a hegy lábánál meg akarna állni, hogy a hegy gyönyörködjek a folyó tükrében. Messziről dunántúli dombok hullámos hada kíséri. A várhegy előtt kettéválik a folyó, két karjával szigetet zár be. A tárkányi híd könnyed ívei lebegnek a tovaszülő habok felett, melyek tisztelettel térnek ki az eléjük lépő hegy elől.

A Duna akkor is így tisztelgett az esztergomi várhegy előtt, mikor még ember nem vette a hegyet birtokába, hogy a sasok fészke helyére, a maga várát, biztonságos menedékét ráépítse. A hegy arcéle akkor is kutatóan meredt az előtte hömpölygő vizekre, midőn még csak az elemek hullámoztak benne, és az elemek folyamán nem hajózott még a történelem. A vízcseppek vájták a maguk medrét, hullámaik tovaszálltak a tér és idő kanyargó medencéjében. A Duna fénylő sávja akkor is végigszelte Európa közepét, midőn ember még nem adott neki nevet és emberi szem nem fogta össze térképpé csodálatos pályáját.

A tér és idő medréből egyszer csak a történelem színpadára lépett az ősi folyó. Számára is újvilág nyílt meg akkor, midőn az ősemlék először tekintett végig rajta az esztergomi hegyről, hamarosan nevet, a névvel jelentőséget kapott, medre úttá lett, melyen az európai ember *történelme* járt, vize éltető erővé, melyből az emberi kultúra táplálkozott. Tükrébe most már nemcsak az ég tekintett bele, hanem az ember szeme is.

Az öreg folyó, melynek cseppjei úgy szálguldotak tova a messzeségbe, mint a pillanatok az idő vég-

telenségébe, egyszercsak megelevenedett, áttetsző habjai viszonozták az emberi szem rápillantását, hullámai alásimultak a csónak és hajó alá és vitték az embert és értékeit nyugatról keletre, keletről nyugatra. Partjain meg-megállt utasa. Barlangot keresett, sátrat vert, kőházat épített. A két vándornak, az embernek és a folyónak sorsa eggyévált. Élettársak lettek. Az ember lassankint istenként tisztelte ezt a folyót; a folyó pedig örült, hogy tisztelője kultúrával szegélyezte kígyózó pályáját. — Az az ember, aki először állt meg az esztergomi hegyen, évezredek telepített rá erre a bércre. Lehet, hogy nem voltak ily messzemenő gondolatai. Bizonyára nem gondolt rá arra, hogy a történelemnek, az embersors alakításának két tényezője van: az anyag és a szellem. A Duna folyását a természet erői szabályozzák, az anyag törvényei, melyek hol simán, hol keményen parancsolják a szabadságában szétterpeszkedő vizet a mederbe. Itt áll előtte a hegy; a folyó kitér előle. Az anyagi erők kényszere hajtja be a Kárpátok alján fakadó vizeket, a Garamot és az Ipolyt a Dunába. Az embersors folyamának más erők vájják a medrét. Az értelmet sugárzó szem és az akarat ereje. Ez a kettő teszi az embert úrrá az anyag felett.

„Homo Strigoniensis”-nek neveznék azt az ősembert, aki a várhegyen Esztergom alapját megvetette, ha csontjait megtalálnák. Bizony értékes lelet volna! Hogy mérnék le koponyájának alkatát, ürtartalmát, testének nagyságát. Megállapítanák történelmi korát, keresnék rokonait. Kimutatnák, mit hozott magával, mik voltak szerszámai, fegyverei, edényei. Lassankint egész kultúrája kibontakoznék az utókor előtt. Annyi bizonyos, hogy ez is a „homo sapiens”-nek, az eszes embernek egyik válfaja. Én azt hiszem, hogy az esztergomi ősember más jelzőt is megérdemelne: *Homo dominus*: a szó eredeti és fejlett értelmében: domusban, lakásban települő, kultúrát termő ember — és ép ezért úr-ember, uralkodó ember. Mert az az ember,

aki idejött a bércre, alig elégedett meg barlanggal, vagy sátorral. A követ egymásra rakta és házat épített.

Amint körülnézett a hegyről, megérezte, hogy ez a hegy uralkodik a messze tájak fölött. Szemhatára nyugatnak, délnek és északnak *országga* szélesül. Nyugat felé a Duna szépséges, szarvszerű medrén siklott el tekintete odáig, ahol a tatai hegyek behajlanak a széles rónaságba. Tán úgy érezte, hogy a folyó az ő lábainál akar elterülni, mint aki hódolni jött; a síkság feléje küldi kincseit a halmok hullámos hátán. Hogy szállt a pillantása a Pilis és Vértes kupjain át messze délfelé, ahol a Bakony hegyei kéklenek! Ha megfordult, a Garam folyása csalogatta távoli ormok felé, melyeket inkább sejtett, mint látott. Érezte, hogy a vizek messziről jönnek, nagy hegyek küldik őket sebes hírvivőként. Aztán követte az ő Dunáját, látta, mily áhítattal hajolnak le hozzá mindkét partján a hegyek, mintha csak rejtegetni akarnák, mintha valami alagutba vezetnék, tengerre vágyó hullámaikat. A homo Strigoniensis valóban úrnak érezhette magát e heggyen: szeme birodalmat látott és a hegy, melyen állott, biztos menedéke, otthona lett. A Duna távoltage tőle a túlsó part ellenségeit; emitt pedig e meredek hegyoldalon ki férne hozzá kártevő szándékkal? Az ősemlék értelmes szeme meglátta, hogy Esztergom a Duna medencéjének a kapuja. Aki ebben a kapuban megveti a lábát, az Nyugat és Kelet kulcsát tarthatja kezében.

2.

Különös paradoxon az, hogy a változásnak ősi szimbóluma, a „panta rei” („minden hullámzik”) világszemléletnek névadója: a folyóvíz — a Dunában állandóbbnak, egyöntetűbbnek látszik, mint az az emberi kultúra, mely partjai mentén támadt. Ha a víz tükre meg tudná rögzíteni mindazt, ami változás évezredek során mondjuk az esztergomi várhegyen támadt és elmúlt, ha most is mutatná a hegy ősi körvonalait és mindazt, ami ráépült és rommá lett, hogy helyet adjon új

körvonalaknak, ha mutatná a hegyért és a hegyen tülekedő népek csatáit, Középeurópa történetét vetíthetnők vele filmre. A barbárok ősi erőssége helyén a római hadak építenek új várat, mely kihívóan tekint a túlsó partra, benne Róma isteneinek templomai oszlopos homlokkal, paloták, házak és kaszárnyák tán a római Capitoliumot másolják ide a birodalom szélére. A Kárpátok aljáról a barbárok úgy nézhetnek erre a várra, mint Botond Bizáncra és várják a sorsfordulót, mely a birodalom kapuit megnyitja számukra. A Duna egyelőre erősebb, mint a limes (határ) castrumai, századokig védi azt a kultúrát, mely a Földközi Tenger medencéjétől a Kárpátok aljáig egy imperium, azonos életformák és művészi kifejezés ígézetével alakít át mindent. A Tiberis mellől a Dunához száll Róma szelleme; istenei és eszméi itt tanyáznak. Az esztergomi várban Marcus Aurelius elmélkedik az életbölcseiség kérdéseiről; katonái közt a birodalom minden népfaja küzd; a Dunánál a Nilus, Tigris, Rajna és Szajna sorsáért folyik a harc. Róma bennszülött és betelepült istenei (dii indigetes és novensides) védik a határt. A legio fulminatrix katonái már Krisztushoz imádkoznak és könyörgésükre a tikkadt földet és hadat eső üdíti fel. (Kr. u. 174.) A dunai limes eseményeit a birodalom fővárosában Trajánusnak és Marcus Aureliusnak oszlopai hirdetik. A pannoniai provincia elbukását nyomon követi a nyugatrómai birodalom szétesése; Aquincum, Strigonium elestére Róma oszlopai inognak meg. A három évszázad szilárdságát a barbárok szilaj irama pusztítgatja, húnok, gótok, avarok tülekednek a Duna partjain, a Nibelungok hajói szállnak hullámairól a mondák felhőibe.

Az avarokat irtó Nagy Károlyt az Imperium Romanum eszménye vezette Pannonia megszállására és Árpád népe a hún örökség elfoglalásakor — igazában római örökségbe ült bele, melynek romjai még mindig szilárd alapokat adtak a középkori magyar kultúra felépítéséhez. Esztergom várának romjaiból denevérek és baglyok szálltak a Duna fölé, mikor a

foglaló magyarság ideért. Géza fejedelem és Szent István király a homo Strigoniensis értelmes szemével látták meg e várrom jelentőségét, mikor székhelyüket ide téve épülő országuk fővárosává tették.

Esztergom megint Róma lelkével telik meg; Róma lelkét azonban már nem a légiók hordozzák, nem a farkasanya vére párázik a limesen; hanem új vér, a vértanuk, szüzek, aszkéták vére hoz új szellemet az ősi falak közé. Szent Adalbert vértanu-püspök és tanítványa, Anasztáz, az első esztergomi érsek, éveket töltöttek Szent Elek római monostorában, az Aventinus-hegyen; Esztergom várhegyén szakasztott mását találták meg római otthonuknak. Itt is, ott is zúgó folyó partjáról emelkedő meredek várhegy; csak hogy a folyót itt Dunának, ott Tiberisnek nevezik. A folyó itt nagyobb, ott viszont a halmok és völgyek tele templommal, várral, szépívű ablakokkal áttört campanilek emelkednek az ég felé és a bazilikák széles hajóiban zsolozsma szól ezrek ajkán. Az Aventinus akkor a német császárok római szállóhelye volt. Pápa és császár találkoznak ott néha, hogy a középkori lélek harmoniába olvadó dualizmusának legyenek szimbólumai. Test és lélek, állam és egyház, császár és pápa, vár és dóm, világ és Isten országa keresték a kibékülést, az együttműködést — az Aventinuson ép úgy, mint Esztergomban, ahol a császár-pápa kettősségnek magyar mása támadt: a magyar király és az esztergomi érsek (később prímás) személyében.

A Rómát járt nagy hithirdetők, mint pl. Szent Bonifác, otthon római templomok, monostorok mását építik fel, Szent Bonifác fuldai és egyéb építkezésein a régi Szent Péter bazilikára ismernek rá modern kutatók.¹ Róma adja az új élet alapformáit és művészi stílusát is az épülő Esztergomnak és vele az egész országnak. A magyar király öntudatosan használja népének neve (rex Ungarorum) mellett a rex Panno-

¹ Hanftmann: Die bonifazische Bauschule Fulda. Studien und Mitteilungen aus B. O. 1933. 1—21.

niorum címet, hogy ezzel a magyar királyságnak Róma örökébe lépését kifejezze: koronáját is Rómából kapja. Székhelyén Anasztáz érsek kanonokjai és szerzetesei bazilikát építenek és benne a római liturgia nyelve, kifejező formái és dallamai szólalnak meg. Az új Esztergom úgy épül, mint a civitas Dei: falai közt Boldogasszony temploma emelkedik, körülötte a királyi palota szomszédja az érsek házának és a monostornak.

A kereszténnyé vált Esztergom a bazilikába beépíti a régi, római vár köveit, oszlopait, az érseki trónszék márványa is antik művészet kezenyomát viseli. A pogány Róma köveket ad Esztergomnak, az új Róma azt a lelket, mely István királyban a rex piusnak, a kegyes királynak eszményét testesíti meg oly tökéletesen, hogy ő lesz az Egyház első kanonizált szent királya, aki a civitas terrena-t évezredre fel emeli az Isten országa szintjére. Strigonium és szent királya: maga lesz az a speculum principum, fejedelmek tüköre, mely Szent István Intelmeiből épűgy sugárzik a keresztény Nyugatra, mint életének tükréből. A Duna mintha megfordulna Esztergom alatt; István király óta nemcsak Nyugatról Keletre hullámszik, hanem vissza is Nyugat felé. A Nyugat már nemcsak tanítani, hanem tanulni is járhat Esztergomba, ahol a keresztény imperium eszményi valóságát szemlélheti, a földi ország és az Isten-ország legszebb összhangját, ugyanakkor, midőn a Nyugatot a pápa és a császár évszázados harca emészti.

3.

Esztergom külső képe évszázadokig alig változik. A hegyen várfalakkból felszökő tornyok, magasnyergű dóm, zegzugos házak serege zsúfoltan. A dómot többször átépítik, mellette más templomok is épülnek, a körívek mellett csúcsívek nyílnak. Benső élete jobban átalakul. A királyi udvar elköltözik belőle Budára, Visegrádra. Esztergom, a királyság első fővárosa veszít

jelentőségéből. A pannoniai királyságnak jó központ volt, a magyarság zöme az ország nyugati felére esett. Budáról az Alföld tárult az uralkodók szeme elé. Az érsek-prímás és környezete megőrzi a falak közt a középkori életformát és a világias szellemnek hódoló királyokat, II. Endrét, Kun Lászlót épúgy kényszerítik vissza Krisztus igájába, mint a pápák a császárokat. Az antik Rómának a középkort átalakító renaissance-utatót talál a primási székhelyre épúgy, mint a pápák otthonába. Vitéz János, Bakócz Tamás a humanista főpapok életét élék és Bakócz odavarázsolja a régi dóm mellé az új művészetnek legszebb gyöngyét, melynek az itáliai egykorú alkotásokban is ritkán lehet párját találni: a Bakócz-kápolnát.

Hamarosan a Kelet tör fel a Dunán Nyugat ellen; hódításának állomásai Buda (1541) és Esztergom (1543). Másfél évszázadig török ül benn az esztergomi várban, melynek középkori arca épúgy elváltozik most, mint római alakja a népvándorlás korában. Primásai, káptalanja Nagyszombatba menekülnek. Amikor Bécset ép Szelepcsényi primásnak elkobzott pénzén fölszabadítják, Esztergomból is kiűzik a törököt (1683). Ha a primás pénze akkor arra szolgált volna, amire gyűjtötte: székhelyének újraépítésére, Esztergom ma bizonyára barokk város volna. A primás és a káptalan távolléte azonban visszavetette fejlődésében annyira, hogy középkorát teljesen elvesztve a nagy barokk lendületnek is csak vidéki lengéseit érzi. A szentistváni Magyarország fővárosa kis mezővárossá vedlett; kurucok és labancok portyáztak ott, ahol még nem rég imperiumok sorsa dőlt el.

Az öreg Duna is meglepődhetett az omló várfalakon, elpusztult székesegyházon. Ezek a romok nem vonzották a pozsonyi és nagyszombati palotákban székelő primásokat. Az országgyűlések is hiába biztatták őket. Néha tárgyalnak, terveznek, — és 1820-ig megszokott helyükön maradnak.

Sok víz folyt el a Dunán, míg Európa lelke visszafordult a „sötét“ középkorhoz, melytől humanizmus, protestantizmus, felvilágosultság rémisztgette. Alig takarította el a francia forradalom a középkor utolsó romjait, máris megérezte a világ, mit veszített el a középkorral. A forradalmak és a háborúk alatt kiéhezett európai lélek a romantikával tért vissza multjához. Irodalma emlékezés lett a szent hajdanra, művészete pedig a dómok és katedrálisok másolója és megújítója. A germán világ a Rajnának adta meg középkort lehelő ékét a kölni dóm újra építésével, melyben ugyancsak ráhibázott a francia gótika sablonjára. A Duna mellett ott álltak őrt, mint magasba nyujtott kőnyárfák az ulmi dóm és a bécsi Szent István templom égbevesző tornyai. A későbbi századokat partjai mentén várkastélyok és barokk monostorok képviselték. Szerencséje volt a Dunának, hogy a 19. század is megadta neki, pályájának művészi díszét — az esztergomi bazilika nemes és méltóságos épületében.

Sokszor vontak már párhuzamot a magyar és a külföldi romantika közt. Lehet, hogy e párhuzamok nem vették eddig észre a német (és francia) és magyar romantika közt azt a különbséget, amit a jóformán egyszerre épülő kölni és esztergomi egyházak jelképeznek. Mind a kettő a romantika ihletéből fakadt. A szent hajdan keresett bennük monumentális kifejezést. Ezt is, azt is a nagy nemzeti folyók: a Rajna és a Duna mellé építették oly helyekre, melyekhez a két nép ősi hagyományai fűződtek. A kölni dóm a romantika ihletét, szellemét átvitte a testbe, a kőbe, a középkori germán-ság lelkét akarja a jelenbe vetíteni — ha nem is sikerül neki. Az esztergomi „bazilika“ ma is a magyar romantika szellemét lehelő, bár kifejező formáiban semmi sincs a középkori stílusokból. Maga a hely, amelyen épült, a várhegy az ősi magyar történelem színhelye. Az új templomnak, ha helyét nem ősi hagyomány szabja meg, a régi dicsőség ihlete, alkalmasabb teret

is találtak volna lenni a városban, annak határában és — az építkezés is könnyebb lett volna. De ez volt az elv: Isten szabja meg az imádság helyeit; a várhegyet a középkor imádsága szentelte meg és tette magyar Sionná. Rudnay Sándor primás ezért ragaszkodott káptalanával szemben a bazilikának a hegyre való építéséhez.

Maga az épület a magyar nemzet szentélye. Nagysága, monumentalitása nem egy vidéki városkának igényeihez van szabva; hanem a nagyságos Dunához, a nemzet folyójához, ahhoz a nagy országhoz, mely a várhegyről tárul fel a szem előtt. Úgy épült, hogy messze távlatokon uralkodjék, hogy a dunántúli hegyek csúcsáról, a Felvidék völgyeiből és hegyeiből feléje szállhasson az imádság és hatalmas sziluettje misztikus fénnel bontakozzék ki a dunai úton hajnalban, vagy napnyugtakor erre hajózők előtt. Ez a bazilika az éji homályból feltűnő régi dicsőség szimbóluma, az elmúlt századok benne élednek fel, hogy a nemzetnek örök jövőt követeljenek. A nagy Duna mentén Dévénytől Orsováig nincs oly emlék, mely vele vetekedne. Magányosan áll a várhegyen, mint a magyar sors szigete a népek tengerében. Mégis homlokzatáról Krisztus adja áldását Nyugatnak és fönséges oszlopcsarnoka a Kelet népet hívogatja. Rudnay primás arca a bazilika múzeumában őrzött freskó-képen, szépívű hatalmas homlokával, vonásainak méltóságával, arckifejezésének áhítatos pompájával — olyan, mintha legendák pergamenjén nyert volna életet. Szemeiből inkább nagy álmok szöknek elő, mint titáni akarások. És mégis ő emelte a magyar élethivatás gigantikus emlékét. Volt bátorsága rombolni ott a hegyen azt, ami rom volt; a régi templom alapfalait, az ősi paloták romjait nem kímélte; de magát a hegyet sem. Micsoda munka volt az, mellyel a hegytetőt egyenesítette, domborulatát a templom alapjainak méretein is túl (107 m hosszú, 48 m széles) lehordatta, hogy ide állítsa az országnak azóta is legnagyobb templomát. És a Bakócz-kápolnát úgy vitette át mai helyére, igaz, hogy darabokra szétszedve

és újra építve, mintha csak a 20. század amerikai technikája segítette volna. Képzelete, akarata az egész templomot hordta magában, azt, mellyel évtizedek is alig lettek készen és minden új építő lealkudott valamit az eredeti tervből. Az ihlet Rudnayé volt, a genius az ő lelkében vett szállást; mesterei, Khünel és Packh csak az érzéki formát adták az ő eszmélátásához. — Ez a hegyeket mozgóató akarata az Isten szolgálatában állott. Kényszerítette a földet és a követ, hogy meghódoljon a Fölséges előtt, hogy mélyre alázkodjék és a porból emelkedjék az égbolt közelébe. A romantika a multba nézett; Rudnay a multat bemélyítette a földbe, alkotott neki síremléket, a bazilika kriptájában, melyben a régi dicsőség nyugvóhelyet talált és az ősi századok a krypta széles csarnokaiban megpihenhettek. A mult tömört pilléreire, oszlopain, ívein nyugszanak a magyar jövő templomának falai és kupolája. Ez a bazilika egyszerre kryptája a régi primásoknak, kanonokoknak — és temploma az élőknek.

A huszas évek magyar öntudatának és akarataának Széchenyi azzal adott kifejezést: Magyarország nem volt, hanem lesz. Rudnay a bazilika épületében ennek az akarataának adott kemény, szilárd formát. Más templomok tele vannak síremlékekkel; Rudnay a síremlékeket, a mult tanuit a föld alá rakatta. A templomot az élő és jövőendő nemzedéknek hagyta. A nemzet reformja volt az ő eszménye is, mint Széchenyinek. A bazilika alapkőletétele évében (1822) tartotta meg a pozsonyi nemzeti zsinatot, mely valóban a nemzetnek „főben és tagokban” való megújódását akarta szolgálni, a magyarság nemzeti egységét a hercegprimási jogkör hagyományos kiterjedésének alapján fejezte ki azzal, hogy Erdély és Horvátország püspökei is képviselve voltak rajta. Szent István koronája, az a Regnum Marianum, melyet ő hagyott utódaira, Rudnay primásnak ihletője, ennek szimboluma lett az általa megkezdett templom is. A rommá lett esztergomi székesegyház portáléján Szent István e szavakkal ajánlja fel országát a Pátronának:

Suscipe virgo pia
mea regna regenda Maria.

A magyar kereszténység nemzeti eszményei bőséges ihletet adhattak volna a huszas évek költészetének, sajnos, hogy ez az ihlet ép úgy nem talált megfelelő költői kifejezést a még katolikus költőknél (Pázmándi Horváth, Kisfaludyak, Vörösmarty, Czuczor, Garay — a két utóbbi részben megkapta ezen ihletet), mint Széchenyi eszmevilágának legbensőbb magva, a nemzetnek a lélek legmélyén, a lelkiismereti, erkölcsi erők terén való megújítása. Az esztergomi bazilika azért áll oly társtalanul; alkotójának gigantikus rátámaszkodása a magyar keresztény multra, a nemzeti eszményeknek ez az ég felé való törése nem zendült meg a magyar lanton, mely akkor inkább a párducos pogányösök kalandjait hirdette, vagy a zordon lovagkor borzalmairól költött regéket. A katolicizmus nemzetépítő erejében nem hittek azok, akik (mint Eötvös) benne letört lelkek melancholiájának mentsvárát látták.

5.

A kölni dóm kifejező formáiban is a germán kereszténység nemzeti emléke akar lenni, — bár ez az akarás a mai kutatás világánál ugyancsak eltévesztette eszközeit, és az igazán német gotika emlékei helyett a német Rajnához a francia gotikát telepítette.¹

Az esztergomi bazilikában a középkor stílusaiból az épületben, díszítő formáiban nincs semmi; a középkort csak a kincstár ruhái, ötvösmunkái és a lapidariumban őrzött kövek, oszlopfők, a primási képtár remek középkorvégi festményei képviselik. A romantikus ihletnek — az új klasszicizmus építőformái adnak testet az alaprajz központi tagozásában, a tér-

¹ G. Weise: Deutschland und Frankreich im Spiegel ihrer mittelalterlichen Baukunst. Die Christliche Kunst. 1933/29/269—86.

képzés tágas, szabad, nagy lélekzetű méreteiben, a vonalak, ívek összhangzó monumentalitásában, a boltozás és kupola alapzatot záró félhenger és gömb-szerű alakításában, a mindenén átvonuló puritán egyszerűségben. A bazilika bensejében nincs semmi komorság, nincs meg a félhomályban élő misztikus lendület. Külseje pedig annak a művészi józanságnak benyomását kelti, mely csak addig mer emelkedni, amíg biztos, szilárd talajt érez maga alatt. A szemet inkább a tömeg, a szélesség, hosszúság dimenziója köti le, mint a magasbatörés lendülete. Alulról, a Dunáról a bazilika összenő a hegygel és kupolája mintha az eget érintené, közelről ez a hatás elmarad. A vízszintes (inkább földszintes) és merőleges elemek összhangban maradnak, összhangjukat biztosítják a méltósággal záró körvonalak. A homlokzat óriási oszlopai, a kupola dobját ölelő oszlopsor a „Sursum Corda” akkordját csendíti meg, de erre az intonálásra égretörő skála helyett (mely a gotika sajátja) nyújtózó timpanon és kuporodó félgömb felelnek.

Az ember hajlandó volna a romantikus ihletet mindenestől letagadni az esztergomi bazilikát építő lelkiségből és azt gondolni, hogy benne eszményeit vesztett, elvénuült sivár nemzedék akar utóljára nagyot mondani, körülbelül olyan formán, mint mikor eltékozolt életnek emelnek nagy mauzoleumot. De ezek a gondolatok csak addig villannak meg az agyban, amíg a bazilika modell-termében rá nem talál Lepold prelátus útmutatása mellett arra a hatalmas épülettervre, melynek a most magányosan álló bazilika csak egyik része. Ez a terv a maga egészében a Vatikánnak Esztergomba átültetése; a bazilika mellett a primási palota, előtte oszlopcsarnokkal zárt széles tér, mely a káptalani házakat összekötötte volna a templommal és a tér hátsó oldalát félkörívben hajló épületekkel zárta volna le.

Rudnay primásban Esztergom *genius loci*-ja működött, ez a *genius* ihlette, hogy a városnak eredeti jellegét megújítsa. A szentistváni Esztergom a közép-

kori Rómának volt szellemi és művészi előörse, végvára. Mintha a római halmok a Dunáig nyúlnának. Rudnai a maga idejében visszatér erre a Róma-eszmére, ennek keres művészi kialakítást. Lent a városban felépítteti a körtemplomot, a Pantheonnak Esztergomba kicsinyített mását; elméje az esztergomi Vatikánt vetíti a hepehupás, romokkal fedett hegytetőre. Képzete a magyar katolicizmus fővárosát látja már Róma képére átalakultan a vidéki fészekben, mely akkor szegényes viskókban inkább lágykenyérről és közteherviselésről, mint nagystílusú művészi alkotásokról álmodott. Rudnay nem rettent vissza attól, hogy a fantázia álmait valóra váltsa. Rendelkezésére állott még a magyar primás anyagi ereje, jobbágyok ezreit fogta be a munkába. Tán nem véletlen, hogy korában egész szokatlanul — egyiptomi motívumokat éleszt fel az alagút kapujának szárnyas napkerekén és a kriptát tartó oszlopokon. A fáraókkal volt némi lelki rokonsága ennek a főpapnak, aki a 19. század elején II. Gyula pápának és V. Szixtusnak energiájával üzi-hajtja a tespedő világot a maga álmai felé. — Hogy Esztergomban a magyar Vatikán torzó maradt, hogy a nagy művészi elgondolásnak csak ennyi lett a megtestesítése, azért nem Rudnay a felelős. Nem tehet róla, hogy nem talált építőiben Michelangelo-ra, csak Khünel-re, Packh-ra, akik a gigantikus akaratot a magyar palatinus-kor formáiba öltöztették. Arról sem tehet, hogy amikor meghalt (1831.), a bazilika falai álltak csak állványok erdejében és a befejezést, a kupolával való koronázását az épületnek, a benső kialakítást utódai végezheték csak el — oly időben, mikor a gazdasági lehetőségek a jobbágyfelszabadítás után már nem hagytak teret a fáraói alkotásvágnak. A bazilika azért maradt árván a várhegyen. Ha az ember összeveti az eredeti tervekkel, úgy hat, mint egy Rodin-szobor. Simittatlan márványtömb durva alapjáról szökik ki egy villanóan remek fej, tele eszmével és formával. Torzónak érzed első pillantásra, csak aztán látod: ez a Gondolat. Az esztergomi bazilika pedig az eredeti tervhez viszonyítva:

gondolat-torso. Így is nagy, monumentális képe annak a nagy kornak, melynek eszméi, Rudnayé épűgy, mint Széchenyié — a magyar lélek kövületéből akarták a nemzet templomát fölépíteni.

6.

Merengés, borongás a huszas, harmincas évek irodalmának alaphangja. Széchenyi lelkében is lefogja az építő akaratot a balvégzet sejtése, mintha attól félne, hogy terveinek magas kupolája rája szakad és vele együtt munkásait is összezúzza. Aki magyar lélekkel áll az esztergomi várhegy kilátóján, aki onnét néz a multba és a jelenbe — annak merengése ma is borongássá változik. Itt lehet igazán elmerengni — lenézni a Duna vizére, gondolni a mindig más időre és a mindig egy örökkévalóságra. Végig szaladni a Fekete-erdő forrásától — a Fekete-tengerig és közben élvezni a fénylő sávot, mely Komárom felől idekanyarodik, követni a hullámzó vizeket Visegrád és Buda felé. Engedni a szemet és az eszmét szabadjára, hadd merüljön a zúgó örvényekbe, hadd járjon a hegyek csúcsán és a völgyek mélyén, keresse a mélységet és a magasságot. Itt, ahol évezredes kultúra talaján áll az ember, ösztönszerűleg keresi a multat. Mit talál belőle? Omló várfalat, benne faragatlan kövek közt néha téglát, oszloptöredéket, a római vagy a középkori épületek maradványait, melyekkel a török erősítette hevenyében a kopott várat. A régi alapokból semmi, évezredek tűntek el nyomtalanul Strigonium kultúrájából és a szent hajdant is csak képzelet őrzi. Ez a szent hajdan — Rómát idézi itt a várhegyen, belőle sarjadzó lelkiséget és művészetet. Elmúlt a római provinciális műveltség nyomtalanul; a helyébe épült középkort, szintén Róma ihletéből eredtet — összezúzta a török. És Róma mégis itt él most is, a bazilika a tanuja.

Mi ez?

Esztergom a magyar kultúra tragikumának szim-

boluma. Más kultúrákban, főleg a rómaiban évezredek élnek egymásra támaszkodva, egybefonódva, szerves, organikus kapcsolatban. Mint ahogy apából a fiú és unoka, úgy ered a köztársasági Rómából a császári és belőle a keresztény (román). A nemzedékek lelke gyakran ellentétes, a fiúk másként érznek, mint atyáik, de a vér, a test összefügg. A kultúrák lelkében is vannak poláris elválások, de kifejező formáik érintkeznek és az ősi alapokra támaszkodnak. Érdekes, hogy pl. a gotika alig tudott Itáliában meghonosodni, Róma az egész középkoron át — román maradt, gotikája (S. Maria sopra Minerva) is gyökeresen különbözik az északi gotikától. A renaissance és a barokk még szerves kapcsolatot talált a románon át az antik Rómával.

Esztergomban (Esztergom most a magyar kultúra szimboluma) a kultúra fokai nem állnak a nemzedékek egymásból folyó rendjében. Itt nem épül az antik alapokra a Boldogasszony temploma, itt a Pantheonból — nem lesz a Mindenszentek egyháza, és a Péter templom sem őrzi a nerói circus alapfalait. Nem is épülhetett. A római imperium után rommá lett minden a hun-avar századokban. Ősi erdők úgy újulnak meg, hogy az irtáskor már nőnek a bokrok. A magyar kultúrának telepítői nem találtak élő bokrokat, csak hulladék ágakat és letarolt tönköket. Mégis — virágos kert, illatos erdő eredt, Szent István telepítése nyomában. Ennek is az lett a végzete, mint elődjéé volt. A mohácsi vésztől a török kiűzéséig nemcsak a kultúra anyagi formái veszték el, hanem elveszett a középkor lelke, az, amely irodalomban, művészetben ép a 16. század elején termelte ki a magyar ízlés nagyígéretű bokrát: a kodexirodalmat. A protestáns hitvitázás ép úgy gyökértelenül kezdett újat, mint ahogy Pázmány nem növesztette a régi bokrot, a kodexirodalmat. Másutt a barokk észrevétlen fokokban nő a renaissance-ből, nálunk a Bakócz-kápolnától nincs semmi átmenet a 17. század barokk templomáig, még kevésbé a palatinus stílusig. Hogy Rudnay megint gyökeresen

újat akart, azt eléggé kifejezte — a várhegy csúcsának lehordatásával.

Mintha a magyar föld kultúrája csak temetőkön tudna épülni, akkor, midőn a régi sírhantok már egyszintűvé válnak a mezővel. Itt azt, ami elmúlt, már csak ásatás, történelem és képzelet hozza napvilágra. A kölni dómnak legalább szentélye és egyik tornya a középkorból maradt meg, az ujjáépítés valamit felhasznál a régiből és ehhez szabta az újnak méreteit.

A tragikum magva — a bukás után a katharsis, a benső tisztulás, a lélek mélyének kibontakozása az Isten napfényére, a lelkiismeretnek felszabadulása az igazságra.

Mintha Esztergom ennek a magyar katharsisnak volna a jelképe, a benső tisztulásban rejlő új életnek, feltámadásnak. A leláncolt titán bilincseit az istenek leoldhatják és akkor nem remeg már az Olympos vergődésétől. A magyar lélekben is titáni erők szunnyadnak. De ahhoz, hogy kultúrát építsenek, megtisztulás kell, felszabadulás a nemzeti bűnök bilincseiből.

A magyar kultúra olyan, mint a poraiból meg-elevenedett phoenix. Az esztergomi bazilika a maga klasszikus fönségében igazat ad e barokk képnek, hisz többször is újratámadt, valahányszor a nemzet lelke megújult a krisztusi katharsis halálba merítő, de életet adó vizeiben. És mindannyiszor Rómát építette a Duna partján.

KENYÉRILLATÚ EGYHÁZ

1.

Három napra templommá változott a főapátság hecsepusztai majorjának hatalmas magtára, mikor a főpásztor missióra küldött ki paptól, templomtól messze eső majori népe közé. A tél alig akart engedni a márciusvégi fuvalmaknak, védett helyre volt szükség, ahol a félezernyi sereg hajnaltól estig hallgathatta az Isten ígését, résztvehetett a szentmisén, litánián, bűnterhétől is szabadulhatott a szentgyónásban. A major épületei közül egyik sem volt oly alkalmas erre a célra, mint a régi, széleshomlokú, magashátú magtár, melynek emeletei, polcai tavaszig őrizték a dunamelléki nagy uradalom dús földjének szemtermését, a majornép konvencióját, az állatok eleségét, a gazda jóreménységét. A magtár féltve őrzött kincstára a majornak: a pusztai társadalom rétegződésében a magtárkulcsok majdnem oly rangot jelentenek, mint a kamarási kulcsok az ország méltóságai közt. Nem is jut oly könnyen bárki a magtárba. Azért volt oly nagy ünnep a pusztán, mikor a missióra megnyílt a magtár és tisztjeivel az élén ünneplőbe öltözötten egybe gyűlt a nagyszámú cselédség. A tél hidege benne szorult a széles és magas épületben, melyet a tömör pillérek tagoltak hajókra. A középső hajóban dobogóra állított fehérterítős nagy asztalt a majori asszonyok jóízűssel alakították át oltárnak. Oltár, prédikáció, szent énekek, térdeplő sokaság: mily hamar átjárja az embert ebben a megszorult fagyos levegőben a templomos hangulat, hogy melegszik, éled a szívük ezeknek az istállót járó, barázdát típró vagy

óákat gondozó embereknek, hogy zsong imádságuk a magtár kongó falai közt, míg odabúvik a polcokon tárolt szemekhez, eljut a lezárt raktárakba és áhítattal simogatja körül a legemberibb könyörgés szavával a kenyérré váló magot: mindennapi kenyérünket add meg nekünk ma. A magtár levegőjén végigárad az az illat, mely egyszerre földszag is, életszag is. Ez az illat csalta a vetési varjút a magvető nyomába. Hiába borult rá a frissen tört rög a szemre; mégis megtalálta. Valami sajátos nyersség úszik a magtárban: érezni, hogy itt fojtott életcsirák bontakoznának, vagy romlanának, ha ezek a búzahalmok nedvességhez jutnának. Minden szem olyan, mint a szívbe szorult vágy: gyökeret hajtana, földbe kapaszkodna, kiszívná a talajt, hogy sziklevelét magasba eressze, zöldre fesse a kék ég alatt, a föld fölött; hogy megnövelné szárát, hogy hajtana kalászát, míg tavaszi szellő, meleg csókú nyár észrevenné virágát, megtermékenyitené himporával. Élni akar minden búzaszem — sokszoros életet a teli kalászon puhán bélelt bölcsőkben, melyek takarója egyszer csak megnyílik, hogy belőlük az elvetett mag száz szemmel tekintszen körül hullámozó búzatáblák aransárga színén, várva az aratást, várva a betakarítást a magtárba.

Kicsi kis szemek: hogy gyűlnek halomra, hogy megtöltik ezt a nagy házat! Olyan mindegyik, mint egy parányi zsemle. Most még kemények, de máris látszik: mindegyik arra vár, hogy malomba kerüljön, minden szem millió porszemmé őrlődjön, zúzódjon nagy malomkerekek közt. Már a cséplőgép is nekik támad, kiverte őket a kalászból, meg is rostálta, nagyság és súly szerint eregette őket más-más zsákba. Milyen keserves is a sorsa a búzaszemnek, hogy veri, töri, zúzza, válogatja az, aki életet vár tőle: az ember! De a búzaszem nem bánja ezt a mostoha sorsot. Hisz amikor neki támad az ember és a gép, mindig a jobbat keresi benne és amikor porló liszté őrlí a malomkő, amikor szétszítálja korpává és finom, fehér liszté, akkor is azt akarja, hogy kibontsa belőle azt, ami fehér,

tiszta, mint a frissen esett hó; sima, puha, édes és tapadó, szemet csalogató, ajkat megnyitó drága búzaliszt.

Azokban a búzaszemekben összezsugorodott néma vágyak élnek: nőni, sokasodni, jó földben teremni. Ki tudja, érzi-e a búzaszem, hogy termése, megsokasodása saját életébe kerül? Hogy míg kikel belőle a zöld vetés, míg gyökerei a földbe nőnek, addig elfogy belőle saját magva, fehér lisztje, keményítője? Ez mind kell a szárnak, kell annak a kalásznak, mely még nem is bontakozik, mely hosszú télnak fagyott földjében vár a maga idejére! És ha ez a vágya nem teljesül a szemnek, ha nem kerül vissza a földbe, hanem a malomba, onnét a kemencébe, akkor keserves kínhalál várja: összezúzzák követ, aztán tűzben sűtik, égetik. Ez a kettős halála a búzaszemnek: ha saját fájában akar tovább élni, természetes halállal vész el; ha mint kenyér szeretne mások táplálékává válni, kínhalál a végzete. És ezt mondja „élet”-nek a nép, erre tekint aggódó reménnyel, mikor elveti; érte könyörög leggyakrabban, otthon és a templomban. Micsoda áldozatot kíván az ember attól, amiből él, gondol-e egyáltalán arra, hogy minden falat kenyérben kiölt élet, meghalt, kiegészített vágyak ízét veszi nyelvére? És annál édesebb, izesebb, táplálóbb a kenyér, mennél jobban összezúzta lisztjét a malom és mennél tökéletesebben átjárta minden porcikáját az égető tűz.

Bizony, messze van odáig, míg a magtárszaggból kenyérillat lesz.

A szentbeszéd szavai hullnak arra a népre, mely szánt, vet, arat a földön és alig jut hozzá, hogy azt a másik talajt, a lélek talaját megművelje, bevesse. A magtárban most magvetés van. A bibliai példabeszéd újul meg itt, ahol kép és valóság összeolvad, ahol oly könnyű a magnak és az igének közös életét, rokon sorsát szemléltetni. Messze van ide az a föld, melyen valaha az Úr Jézus példázott a magvetőről, a kövek közé, útfélre, jó földre esett magról, gyökértelen, kiegészített vetésről, százszoros termésről; búzáról és konkolyról, aratásról, csűrökbe való begyűjtésről, a konkoly

elégetéséről. A búzaszemnek mégse távolság a Jordán-völgyének és az öreg Duna vidékének ez a messze esése egymástól. És bármily régen hangzott is — kétezer éve — az Úr ígéje, a mag nyomában elért idáig. Magvetés és igehirdetés, anyagi, szellemi, vallási kultúra: mily érdekes ez a találkozástok a hecsei majorban! És micsoda rokonságot teremt ez a kettős kultúra: az anyagi és a szellemi, tér és idő távolságában is! A föld színét ép úgy töri fel az eke itt, mint ott; sarjadó vetések és érett búzatáblák itt is úgy díszlenek, mint amott. Az ember is hozzá hasonul foglalkozásához. Az eke nyomában hajlottan előrenéző parasztot babyloni reliefek, egyiptomi festmények innét is másolhatták volna. A magvető szobrához pedig ezer modellt találni a magyar föld őszi szántásaiban. Örökkévaló gesztus az a maghintó kéztartás, mely egyszerre táplál és áld. És örökkévaló az Isten ígéjének hullása a lélektalajba: „ég és föld elmulnak, de az én ígéim el nem mulnak.” Az évek egymást váltják fel, a századok százszor is fordulnak: a búzaszem azonban ugyanúgy hull most is a földbe, mint a piramisok építése idején. Szántás, vetés, aratás ma is ugyanúgy váltakozik, mint mikor az Úr a hegyi beszédet mondta.

Ha jól figyelek azokra, akik itt hallgatnak, akik ezen a majori misszió résztvesznek, hát a szemükből látom, figyelésükből, elcsendesedett nyugalmukból kiérzem, hogy az ígének magja jó talajba esett-e, vagy kövek közé. Mily jó, hogy az igehirdető elé már az Isten is szánt, hogy a köveket elhordja, a kemény talajt a kegyelem harmatával nedvesíti. Mily jó, hogy Ő az, aki a szíveket előkészíti és a vetésnek növést, érést ad.

Ő tesz némelyeket pásztorokká, tanítókká, magvetőkké Egyházában, de Ő gondoskodik arról is, hogy a mag jó talajba hulljon.

Az Isten magtárából veszi a magot az igehirdető, és az Ő földjébe veti el.

A missió második napján reggel megjelent a kenyér is a magtárban. Mindjárt az oltárra került: kis aranytányéron fehérlett vékony, kerek ostyában.

A kopárfalú, disztelen magtár egyszerre megtelt csodás titkokkal, a miszteriumnak lett a háza. A miszterium különös, mély valóság; kettős arca van. Az egyiket, a külsőt, mindenki látja, mint ahogy látja az ostyát, mikor a pap felajánlaskor Isten színe elé emeli az aranytányéron. A másikat, a bensőt, a rejtettet, nem mindenki látja. Ehhez már más érzékszerv kell, a hitnek mélységbe pillantó szeme. Aki nem ismer egy idegen nyelvet, hiába hallja szavait, hiába olvassa könyveit. Aki nem érti a jelek beszédét, az elcsodálkozik azon, hogy az a kis fehér kenyér az oltárra került, az Isten trónusára, ott is aranytányéron; annak számára érthetetlen lesz az az ég felé emelő kéztartás. Mi köze ennek a búzakenyérnek az oltárhoz, éghez: hisz földön termett, a föld elemei egyesültek benne. És miért mondja ezt a pap szeplőtelen ostyának, miért alázkodik előtte, miért emlegeti bűneit, bántásait, hibáit, miért ajánlja fel minden hívőért, élőként és holtakért. Mily rejtély marad az avatatlan előtt a felajánlás utolsó kérése: „hogya nekem és nekik ez az ostya üdvösségünkre váljon az örök életre.” Ez a kis darab „élet”, melyből ép csak harapásnyi kerül — papnak és hívőknek üdvössége az örök életre.

A kenyér miszteriuma íme megkezdődött, de még nem ért végére. Most még (a felajánlásban) csak a kenyér miszteriuma, de hamarosan még remegtetőbb titokká, a Test miszteriumává válik.

Sokáig járhat az ember titkok mellett úgy, hogy ügyet se vet rájuk. A világnak, a természetnek titkai, a napfény rejtett sugarai, a villamosság erői, hullámai közt így járt az ember, míg a tudomány fel nem fedezte őket. Pedig veszélyes dolog mélységek szélén járni, örvények fölött evezni, titkos erők vezetékeihez nyúlni — és nem tudni róluk. A hit miszteriumai

előtt is sokan állnak úgy, hogy csak a test szemével néznek beléjük, de a lélek szemét nem nyitják ki számukra. Pedig a miszterium beszéde, a szimbólumok, jelképes cselekmények kifejező eszközei nem maradnak némán. Csak hallgatni kell rájuk, szívet, lelket megnyitni előttük.

Mily különös az is, hogy az Eucharistiában a nagyobb titkot, mélyebb rejtélyt többen öntudatosítják, a Test miszteriumát többen látják, mint a kenyér titkát, amelyben a Test miszteriuma benne rejlik.

A titkok felfedéséhez alkalom kell, szerencse kell, megvillanó rápillantás, rádöbbenő megnyílás kell.

Talán ez a szentmise itt a magtárban segít abban, hogy azt a fehér takarót a kenyér és a Test miszteriumáról fellebbentsük.

A kenyér miszteriumában mult, jelen és jövő kapcsolódik. A mult ott van a magtárban, millió és millió búzaszemben, melyek mindegyikének hosszú története van, a történetben születés és elmúlás, élet és halál váltakozik és ez a mult visszaér a Teremtőig, aki a földbe mindennek magvát elhintette. A búzaszemtől a kenyérig, az ostyáig: megint hosszú esemény-sor, melyben a porrázúzóadás, őrlődés, tisztulás, tűz, égés a fő mozzanatok. Azt mondhatnád: kicsiségek ezek, jelentéktelenek. Ezt mondom: a világ miszteriuma ép úgy benne rejlik egy vízcseppben, mint az óceánban, az élet titkát egy búzaszem ép úgy hordozza, mint a mindenség. A miszterium nagysága nem az anyag, a jel tömegétől függ; az Eucharistia kenyereből egy morzsa is elég ahhoz, hogy a végtelen Istent rejtse magába.

A búzaszemnek ez a multja íme — visszavitt a földig, az Istenig, összeszövődik az ember multjával. Itt a magtárban összesereglett népen látom: mennyire összeolvad a búzasors az embersorssal. Rája fordítja munkáját: szántástól aratásig a búzaszem nyomában jár. Hozzátapad szíve-lelke: élni akar belőle, táplálkozni és táplálni, kenyeret szelni a kicsinyeknek és nagyoknak. Egy az élete: érte él és belőle él. Az

izes, illatos kenyér erősíti, védi, ez őrzi meg egészségét, vérré, hússá, csonttá válik benne.

Ez a pusztai nép az arcán hordja a kenyérsorsot, a kenyérrel való rokonságot. Oly igénytelenek ezek a barna arcok, annyi közvetlenség, melegség árad róluk, mikor a szent asztalt körülállják, annyi egyszerű jámborság, természetes áhítat sugárzik belőlük, mint abból a barna kenyérből, melyre késsel keresztet vetnek, mikor főlsezik és lehulló morzsáját is megcsókolják, mikor fölveszik. Nekik szent még minden kenyér, nemcsak az, amely az oltárra kerül. Amikor a missión, a gyóntatószékben belenézek lelkük fenekére, azt látom, hogy az ő multjukban is ott vannak az őrlő gondok, a malomkövek, a nagy fájdalom, megtörődések. Minden lélek belekerül az Isten malmaiba. Hogy összezúzódnak emberi vágyak, ösztönök, hogy megtörődnek a paraszti szívek, hogy vágyódik a tisztulásra a legtöbbjük és iparkodik kiválasztani a salakot magából, mikor a gyónásra készül. Ó szent kenyér, fehér, tápláló kenyér, de sok titkot rejtett beléd az, aki veled táplálja gyermekeit! Őket is átviszi malmon és tűzön! Itt, ebben a magtárban most gyulladoznak a lélek tisztító, égető tüzei; a szíveket a szégyen és a bánat tüze emészti, különös lángok járnak át azokon, akikről azt gondolná az ember, hogy nincs is lelki életük, hogy az istálló piszka, a dülöút sara végleg odatelepedett beléjük.

Most érzem, hogy a keresztény lélek: pszichológiai rejtély! Honnét ezek a lángok, melyek felemésztene minden bűnt és különben tanulatlan, műveletlen lelkekben az isteni képmás vonásait égetik ki? Miből fakadnak ezek a nagy leszámolások, életfordulások, mi az, ami a földhöz tapadt embert úgy fel tudja emelni — az égig, az Istenig? Mintha a magtárban a pümkösdí Lélek lángjai gyulladoznának!

A mindennapi kenyérbe rejtőzött titkok jó részét fölfedheti az ember, ha a Teremtő gondolatainak a természetből való kiolvasására hozzászoktatta elméjét.

Érdekes, hogy ezeket a titkokat ép az ősegyháznak lelkisége kereste legbuzgóbban. Ezek szövődtek bele legősibb imádságaiba ép úgy, mint dogmatikus fejtegetéseibe. A Didache, (az I. ker. század végén) a búzaszemnek sorsát nézi messze szántóföldeken, hegyeken, halmokon, míg csak kenyérré nem válik. „Miként e megtört kenyér — így imádkozik hálaadásképen az Eucharistia asztalánál — valahaszét volt szórva a hegyeken és összegyűjtve eggyé vált, úgy gyűjtsd össze Egyházadat a föld széleiről a te országodba.” (Did. 9, 4.) A kenyér illata leng át ezen az imádságon és benne a kenyér-sors az Egyház szimbolumává mélyül. Az I. század végén az Egyház a kenyérben a maga jövőjét sejtí, reméli, a Gondviselés útjait akarja könyörgésével irányítani. Istenem, mily messzeható a te tekinteted: ez a hecsepusztai missió is arra szolgál, hogy híveidet összegyűjtse a föld széleiről, mint ahogy a szétszórt kenyérmagvakat gyűjtik a csűrbe és onnét a kenyérbe.

Még behatóbban nézi a búzaszem pályáját Szent Irenaeus, lyoni püspök († 202 körül). „Miként a földbe vetett búzaszemet, miután feloszlott, sokszoros életre támasztja az Isten Lelke, ki mindent összetart, és belőle aztán az ember vesz életet: az Isten ígéje által pedig a kenyér Eucharistiává válik, mely Krisztus Teste: hasonlóképen Krisztus testével táplált testünk, ha a halálban földbe vettetik és feloszlik, a maga idején feltámad a földből, mert az Isten Ígéje az Atya dicsőségére megadja neki a föltámadást.” (Adv. haer. 5, 2, 2.)

Íme az ősegyház az Eucharistiától, Krisztus testétől még nem felejtette el a búzaszemet és a kenyeret, mely az Isten ígéje által Krisztus testévé változott. Ép az eucharistikus kenyér adott neki alkalmat, hogy a

búzaszemen és a kenyéren meglássa a természet és a kegyelem összefonódó miszteriumát. A mindennapi kenyér, a földből vétetett kenyér mindjárt azt juttatta az eszébe, aki magáról mondotta: Én vagyok az élő kenyér, ki a mennyből szállottam alá (Ján. 6, 51.) és amikor a mindennapi kenyérért imádkozott, nagyon jól tudta (mint ahogy ma is minden földműves tudja), hogy ez a kenyér is az égből jő. Mily szorosan összekapcsolódik az ősegyház szemléletében a magtárba gyűjtött, kenyérré vált búzaszemek élete — magával az Egyháznak életével, ép azzal az egybegyűjtött, összeforrott étellel, mely a kenyérben rejlik és belőle száll át az emberiségbe.

Az egység, az összetartás, az osztatlanság ereje benne van a mindennapi kenyérben. Lehet-e ezt igazabban kifejezni, mint ahogy Szent Pál mondja: Egy kenyér, egy test vagyunk mindnyájan, akik az egy kenyérből részesedünk. (I. Kor. 10, 17.) És itt nem kell pusztán természettudományi fogalmakkal dolgozni, az asszimiláció folyamatával, mely által a kenyér átalakul szervezetünkkel, vérünkkel, húsunkkal, csontunkkal. Mert ez csak az egyedi, individuális életet hatná át; Szent Pál többet mond, mert sokaknak, mindnyájunknak egy kenyérré, egy testté válásáról beszél. Az ő gondolata az, hogy a közös kenyér eggyé tapasztja, forrasztja a vele táplálkozókat, ő nem az egyénnek, hanem az Egyháznak, nem az embernek, hanem az emberiségnek egységéről beszél.

És itt megint összefonódik a mindennapi és égi kenyér miszteriuma.

A mindennapi kenyérből él az ember és az emberiség. Ha az emberi test fizikai összefüggéseinek, azonosságának okait vegyelemzés módján próbálnók földeríteni, mindenesetre megtalálnók a táplálék azonos vagy különböző jellegében az egyezés és különbség legfontosabb okát. Azt hiszem, a kenyérevő embert arcáról is meg lehet különböztetni attól, aki a hússalalak mellett hozzá se nyúl a kenyérhez. De a közös kenyér nemcsak fizikai rokonságot teremt. A kenyér-

szegésnek joga ősidőktől kezdve a családfőnek a dolga és a magyar falu népének a kenyérszegés még mindig ünnepi és szent feladat. Az egy kenyér, a közös kenyér foglalja össze a családot, ez hajtja a gyermeket apjához és anyjához. A kenyérgond minden család leg-súlyosabb gondolja és ez a gond tágitja ki a család zártságát községgé, állammá, emberiséggé. Ha az emberi munka végső céljait keresem, ha a szántóvető parasztnak homlokára nézek, vagy leszálok a bánya mélyére, hogy ennek a vakondok-munkának igazi célját lessem el: ha a gyári munkást kérdezem, miért válik géppé a gépek mellett, és az íróasztal proletárjáról sem feledkezem meg: a végső, legfontosabb cél minden munkában az, amelynek kifejezését Krisztus adta imádságként az ember ajkára: a mindennapi kenyér. A kenyér nemcsak testet alakít, hanem a léleknek ad lendületet, kitartást, erőt; családot és társadalmat forraszt egybe és az emberiség arcára rávési a maga jellegét, egy családba von mindnyájunkat, melynek nevét már az öreg Homeros megmondta: a kenyérevők (artophagoi) családjába.

Mert egy kenyér, egy test vagyunk mindnyájan, akik a közös kenyérből élünk.

Amikor a kenyér az oltárra kerül a felajánlásban, hogy az eucharistikus áldozatot bevezesse, az oltáron Isten elé állítja a saját eredetének, valójának titkát azzal a jelképes tartalommal, melyet kifejez. A föld és a földi Egyház benne és általa ajánlja fel a Teremtőnek a föld tápláló terményét, mely a halálból született újjá, hogy megőrlve, tűzön sütve étele legyen az embernek; és a híveket képviselő pap ebben a kenyérben ajánlja fel magát és mindazokat, akik egy kenyérré, vagy testté váltak; akik azért, hogy az Isten színe elé járulhassanak, a Gondviselés keze által kerültek bűn-örlő malomkövek közé és a kegyelem lángjaiban edződtek, tisztultak, ízesedtek. A föld és az ember a magát adja az Istennek, hogy ezzel: önmagát adja neki. A szimbolumot az általa jelzett valósággal itt misztikus hasonlóságok kapcsolják össze, melyek miszteriumában a kenyérrel együtt az Egyház adja át magát az Isten-

nek. Mily csodás mélységek és magasságok rejlenek az ostyában! Az Úrnap csendes imádsága az „egység és béke kegyelmét kéri az Egyháznak, mit a felajánlott adományok jelképesen kifejeznek.” És a misztérium még csak kezdődik a felajánlással, csúcspontját, kiteljesedését a consecratióban éri el, amikor a kenyér Krisztus testévé változik át és a földi adomány égívé magasztosul. A mindennapi kenyér és a mennyből alászállott kenyér akkor fejezik be az ég és föld misztériumát, melyben Isten és ember találkoznak, ölelkeznek, a föld áldozatát az égi főpap viszi a mennyei oltárra, hogy a közös kenyér- és embersors szimbolumaiban a maga kínszenvedésének, halálának, föltámadásának emlékéldozatát jelenítse meg az Atya színe előtt. Ennek a titoknak a magva, mélye kifejezhetetlen, emberi szó csak dadog előtte; ha valamit is akarunk belőle sejteni és sejtetni, a szimbolumnak és a jelentésnek ezt a hármas skáláját kell végig párhuzamosan gondolnunk a Teremtő és Egyszülött Fiában magát kinyilatkoztató Isten gondolataival: búzaszem: ember: Krisztus. Búzaszem élete a halálból: emberi élet a keresztségben rejlő krisztusi halálból: Krisztus megdicsőült élete az ő halálából. A szimbolum mindvégig hármas dimenziójú, a jelhez a titkos jelentések kettős rétegben kapcsolódnak. És se a jel, se a jelentés nem áll meg magában az egyedben, mindegyik egész kiterjedésével áll az oltáron. Nemcsak ez az ostya, ez a búzaszem, hanem: a kenyér; nemcsak ez és ez az ember, hanem: az ember, az emberiség. És ép ezért Krisztus teste is magába foglalja mindazokat, akik az ő testének tagjai. A búzaszemek szimbolikájában benne rejlik a ráutalás Krisztusnak valóságos testére is és misztikus testére is. Ahogy egyetlen búzaszem összefoglalása, compendiuma a teremtés legtitkosabb csodáinak: ép úgy az Eucharistia kenyere foglalata, breviáriuma a megváltás és megszentelés misztériumának. Ez az ostya, bármely oltáron, bármely templomban: többet mond minden dogmatikánál, mélyebb minden filozófiánál; elmélkedéssel felfoghatatlan, tudománnyal

kiismerhetetlen. Ég és föld minden csodája benne rejlik, minden titka bele szorul, amikor a kenyér Krisztus testévé változik benne.

És mindegy: hol történik az átváltozás: a hecsepusztai majorban-e, vagy falusi templomok oltárain, vagy gotikus dómok égbe vesző boltívei alatt. Mindenütt ugyanaz a titok és mindig ugyanaz a mélység. Katakombák odvaiban, vasbeton templomok tágas hajóiban a tegnap, ma és mindörökké egy Krisztus rejtőzik a szentségi színek alatt. Angyalok énekelik a Sanctust, apostolok hirdetik az Üdvözítőt, vértanúk tanuskodnak a halálból feltámadt Istenfiáról, hitvallók vallják örök Istennek, szűzek énekelik jegyesükről az új éneket, szent doktorok révülnek a hit titkába, minden szentek borulnak imádvá a Bárány trónusa elé: mikor a pusztai magtárban Úrfelmutatásra szól a csengő. Hogy hajlik meg most itt minden térd és minden derék, hogy merednek a szemek erre a fehér titokra, hogy próbálkozik a szívek mélyén az imádás, hódolat, hála, bizalom, szeretet. Felhangzik az ének is: Most lett a kenyér Krisztus testévé.

A magtár soha még így tele nem volt: a búzahalmok mellett most az Egyház lett lakója, hogy benne az égi kenyeret, a drágalátos ostyát imádják.

... A szent ostya fölött kitért karral imádkozom a Miatyánkot és mikor a mindennapi kenyérért könyörgök, úgy érzem, kenyérillat járja át a magtárt.

Aztán magamhoz veszem Krisztus testét és megáldoztatom a híveket. A földi kenyér színe alatt az Élet kenyere száll le a hívek szívébe. A IV. lateráni zsinat (cap. 1.) úgy fejezi ki az Eucharisztia célját: Ut ad perficiendum mysterium unitatis accipiamus ipsi de suo, quod accepit ipse de nostro. „Hogy az egység misztériumának beteljesedésére vegyük azt az övéből, amit ő vett a mienkből.” Rejtélyes, titkos szavak, ezek is a magtárban kezdenek fényleni. Ő, az Isten fia, vette a mienkből: a kenyérrel táplálkozó emberit testet; ezáltal lett testvérünké; lett artophagos, mint mi. És mi most a szentáldozásban: az ő testé-

nek kenyerével táplálkozunk. „Mert az ő teste valóban étel.” Így teljesedik be az egység miszteriuma, így leszünk „egy kenyér, egy test mindnyájan, akik az egy kenyérben részesedünk.”

5.

Az illat az, mely legjobban tapad az emberhez, testéhez, ruhájához, zsebkendőjéhez és ha bevette magát valamibe, onnét ugyan nehéz kiűzni. Ha átítatod más illattal, akkor is kiérzed a régít. Az érzékszerv kapuján át az illat behatol az agyba, a lélekbe, megtelepszik az emlékezésben. Belépsz egy sötét szobába és az ajtóban megérzed, milyen virág volt vagy van benne; az ebédlőben később is összeállíthatod az ételszagból a déli menüt.

Vannak illatok, melyeknek nevet tudunk adni, de a legtöbbje meghatározhatatlan, nyelvünk jelei nem tudják úgy lejegyezni őket, mint a szó a fogalmat, a kotta a hangot. Ilyenkor megelégszünk azzal, hogy azt a tárgyat nevezzük meg, melyről az illat tovaszáll. Így beszélünk ibolya- és rózsailatról. Bizony nehéz volna a magtárszagot a kenyérillattól szavakkal megkülönböztetni, azért én se erőlködöm ez irányban. A magtárszagot talán kevesebben ismerik, de a kenyérillat az oly általános érzet, hogy a kenyérevő emberiség előtt nem kell sokat magyarázni.

Illat és íz — élettanilag, lélektanilag is összefüggő érzetek, legalább is a pszichológia így tanítja. Sajnos, a mai világban a kenyérillat és kenyéríz már nem áll mindenütt ebben az élettani összefüggésben. Mondjuk ki világosan: sokan vannak, akik a kenyérnek csak az illatát érzik, de az ízét nem. Az illatát is csak akkor, mikor a nyitott pékműhelyek előtt elmennek.

Ezzel már benne is vagyunk a szociális kérdés közepében. Nem volt nehéz ide jutnunk. A búzaszem és a kenyér szimbolikája hamar elvitt odáig, hogy az egyedet a fajban, az embert a családban,

társadalomban szemléljük. Amikor pedig az égi kenyérre siklott át pillantásunk, ez a kapcsolat még élesebbé vált: Krisztus valóságos testében meg kellett látnunk az ő misztikus testét, az Egyházat is.

Hogy is tudnánk másként nézni az Eucharisziára, az egység miszteriumára, mint hogy benne az egész titkos testet, a fejet és tagjait együtt lássuk. És mert az Eucharisziában Testet, tehát szervezetet, organizmust kell látnunk, azért a szociális kérdés előttünk mindjárt más alapot nyert, mint azoknál, akik a társadalmat csak mint az egyedek összegét, csapatját nézik, akiknél nincs meg a szemléletnek az a foka, mely a társadalmat szervesen összetartozó tagokból álló organizmusnak tekintse. A marxi probléma-állításnak alaphibája az, hogy nem tud felemelkedni a társadalom organizmusának szemléletéig: csak az egyedeket látja, azoknak is csak egyik osztályát, csoportját és nem hajlandó észrevenni azt, hogy az emberi társadalom strukturája más, mint egy halom kőé, vagy egy zsák búzáé; mert a társadalom ép a szerves test hasonlóságára épül — fejből, szívből, tagokból, hogy benne az anyagi és szellemi élet kölcsönhatásai vannak, melyek úgy összefogják az egyedeket, mint a vérkeringés és az ideghálózat a testet. Ezért tudja a marxizmus a szociális kérdés legfontosabbját: a kenyérkérdést, azaz: szakszerűbben, agitátorstílusban: a termelt javak elosztásának kérdését a ragadozó vadak egyszerű logikájával megoldani: el kell venni a búrzoáziától, amiye van és átadni a proletárizmusnak.

Hogy a proletár éljen, dögöljön a burzsuj. Ez az igazán szimpla következtetés ép az ellenkezője annak, amit a Miatyánk kifejez, amikor a mindennapi kenyeret mindenki számára kéri, aki ugyanazon égi Atyának a gyermeke. És ebben a kérdésben, mely ép oly egyszerű, mint az ellentéte, ép úgy benne van a társadalmi probléma keresztény megoldása, mint ahogy Marx és Lenin összes kötetei az előbb idézett szövegekbe sűrítethetők.

Mert a Miatyánk kérése a mindennapi kenyérért — burkoltan, megszerűen annyit mond, mint a *Rerum novarum* vagy a *Quadragesimo anno* körlevelek a kenyérkérdés megoldásáról.

Jó megfigyelní minden mozzanatot ebben a kérdésben. Kenyeret kér az ember az Atyától. Nem mintha másra nem volna szüksége a táplálkozásban. Nemcsak kenyérrel él az ember, ez az íge áll a természetes élet fenntartására is. Mégis — a kenyér az, ami mindig kell, a kenyér az, ami mindig és mindenkinek jó. Minden más hiányozhatik az élet asztalán — csak a kenyér legyen meg — és akkor az Atya az ő gyermekeit ép úgy jóllakatja vele, mint égi madarait. Ahol kenyér van, ott megvan az életkedv, a munkaerő ahhoz, hogy a hozzávalót az ember megszerezze. A kenyérkérés igénytelenségében benne van a keresztény léleknek a föld javaival szemben való igénytelensége. Legyen meg az, amivel táplálkozunk és amibe öltözködünk — és ezzel legyünk megelégedve — mondja az apostol. Krisztus, az égből szállott kenyér — aki az Eucharisztia miszteriumában a kenyér színe alá rejti istenemberi fönségét, az Eucharisziával is, a Miatyánk kérésével is azt fejezi ki, hogy az emberiségnek hozzá kell hasonulnia, a kenyérnek igénytelen alázatosságát kell magára öltenie. A táplálék adja meg az ember testi jellegét, ez változik át vérré, testté; a táplálék minősége és mennyisége kihat az ember ösztönéletére ép úgy, mint érzéki világán át lelkiségére. A kenyérevő emberen lassankint kirajzolódik a kenyérenc is, rajta a szelídségnek, békének, alázatosságnak és az Istenre való hagyatkozásnak vonásai. A modern néptudomány, ethnologia érdekesen mutatta ki azt, hogy a földmívelő népek kezdettől fogva a békés kultúrának voltak alapvetői; az állattenyésztő és vadászó nomádok életeleme pedig a harc, a vérontás volt. A kenyér és a hús így különbözteti meg az emberiség kettős arcát; az egyik arc a béke és a szeretet arca, a másik a háborúé és gyűlöleté.

A kenyérkérdésben az ősegyház a kenyér kettős

jellegét, szimbolikus tartalmát is észrevette. Krisztust kérte ugyanakkor, amikor a kenyeret kérte. „Krisztust, kenyeret”: — oly modernül hangzik most, pedig 251-ben Kr. után Sz. Ciprián a Miatyánk magyarázatában (de dom. or. 18) egész világosan utal már arra, hogy: „azt kérjük, adja nekünk az Isten mindennap a mi kenyérünket, azaz Krisztust, hogy akik Krisztusban élünk és maradunk, az ő kegyelméből és testének közösségéből ki ne szakadjunk.”

Az imádság stílusa az, hogy alázatos legyen, de a Miatyánkban nem csak stílus az, hogy megelégszünk a mindennapi kenyérrel. Nem kérünk többet, csak a napra való. Az Úr távol akarja tőlünk tartani a holnap gondját, azt akarja, hogy értsük meg: „elég a napnak a maga gondja” — és ezért ne aggodalmaskodjunk, hisz a mi mennyei Atyánk gondoskodik rólunk mindennap és Krisztus velünk van a világ végétéig. A mai kommunizmus ötéves terveket csinál, a kapitalizmus összeroppan a jövő gondjaitól. És mind a kettő — hagyja éhen veszni azokat, akiknek ép ma kellene a mindennapi kenyér, akik nem hogy öt évet, de egy hónapot sem várhatnak. A kormányok száz és háromszáz pontos terveket gyártanak és közben kijelentik, hogy a napnak a gondját, az éhezők gondját nem tekintik állami feladatnak. Mintha pontok, betűk, papiros pótolnák a városok határain tanyázó százezrek számára a mindennapi kenyeret.

Sokan azt gondolják, hogy a Miatyánk „mindennapi kenyere” kevés ahhoz, hogy az emberiség mai szociális nyomorán segítsen, hogy ehhez átfogóbb, szélesebb program kell, mint a Miatyánk. De ezek elfelejtik azt, hogy a Miatyánkban nem csak a mindennapi kenyér van odaállítva programnak és életnek, hanem, hogy ez csak egyike a hét kérdésnek. Nem gondolnak rá, hogy a Miatyánk szerves egész, melyben először jön az Isten dolga, az ő nevének megszentelése, az ő országának eljövetele, az ő akaratának teljesedése, mennyben és a földön. A Miatyánk kérései az értékek szent rendjét követik; először az

Isten, utána az ember. Ha az emberiség, az állam, a társadalom megadja az Istennek, ami az Istené, ha őt imádja, nem pedig a Mammont, ha a földi ország törvényeiben, életében az Isten akaratát tükrözteti, akkor az embernek — elég lesz a mindennapi kenyér.

Mert ha őszinték akarunk lenni: a világgazdasági krízist ma igazán nem az okozza, mintha nem volna elég a termés, mintha jól, igazságosan elosztva — nem jutna mindenkinek a napra valóból elég. Nem a világ Atyja lett szűkmarkú; ő oly bőven ad mindent, hogy a kapitalizmus a termelés csökkentését kívánja, magtárakat éget fel — csak azért, hogy az árak ne essenek. Az Isten gondoskodik az emberiségről, megáldja a földet bő terméssel, de az ember nem hajtja végre az ő akaratát a föld javainak elosztásában. Az emberiség megfélelmezett gazdasági berendezkedésében az Istentől kijelölt célról: a mindennapi kenyér mindenki számára való biztosításáról — és helyébe tette a pénzt, a Mammont, melynek nincsen kenyérillata, mely nem akar mindenkié lenni, hanem csak azoké, akik leborulva imádják Isten helyett.

Az illat általában, a kenyérillat is — szociális tényező. A kenyérillat nem marad ott, ahol a kenyér van, hanem messze terjed körülötte, szétárasztja magát az egész házban, családban, az üzletből kiszáll az utcára és magához vonja az embereket. A kenyérillat és a kenyéríz — társadalom-összetartó hatalom. A pénznek nincs szaga és ha volna is neki, gazdája szagtalanítaná, hogy senki meg ne érezze. A kenyér arra vár, hogy megszegjék, hogy sokak vegyenek és egyenek belőle. A kenyérnek nem szabad sokáig állnia, frissen el kell fogynia. A kenyérnek ez a természetes (és természetfölötti) célszerűsége, teleológiája. A kenyér a magát szétosztó szeretetnek szimboluma és ezért: ahol Krisztus, ott szeretet, de ott a kenyér is.

A pénz ép a fordítottja a kenyérnek. Nem szereti a maga megosztását, inkább a gyarapodását, nem kívánsága, hogy elfogyjon, hanem hogy megmaradjon — lehetőleg ugyanabban a zsebben, mely befogadta.

A pénz — az önzésnek a jelképe és az önzés pedig — a társadalom szétrobbantója.

De hát — meg lehet változtatni a pénznek azt a természetét, vagy a kommunizmus módján — meg kellene szüntetni?

Ha már beleestünk a kérdésbe, feleletet is kell rá adni. A felelet aránylag egyszerű. A pénz természetét nem lehet megváltoztatni, de meg lehet változtatni — értékelését, a róla való felfogást, a vele való bánást, meg lehet és meg kell változtatni az emberiség pénzimádását. Mert ha a pénz csak az, ami: a termelt javak kicserélésének, szétosztásának eszköze — azaz csereeszköz; ha a pénz nem akar nagyobbra gyarapodni, mint az általa elősegített termés; ha a földi javak értékgyarapodásának arányát megtartja a pénz is, amely azok egyenértéke; — akkor a pénz nem lesz ellentéte és ellensége a kenyérnek, akkor segítője lesz az embernek abban, hogy a mindennapi kenyérhez hozzájusson. De a pénznek kapitalisztikus, mammonisztikus értékelése, mely eszköz helyett célt lát benne; mely egyenérték helyett — egyedüli értékke teszi; mely a természet rendjét felfordítva nagyobb növést enged a pénznek, mint a föld gyümölcsének és az ember kezemunkájának: a kenyeret csökkenti, az életet, a természetet koldusítja.

A Miatyánk szelleme se a pénzimádó kapitalizmussal, se az istentagadó kommunizmussal nem fér össze. Mind a kettő megfelel az Atyáról, aki gondviselője gyermekeinek. A kapitalizmus az Atya helyébe a Mammont teszi, a bolsevizmus pedig nélküle és ellene akarja az emberi sors gondviselését átvenni.

Amikor az ember a Miatyánkban — kéri a mindennapi kenyeret az Atyától, nyíltan és kifejezetten ellene mond a pénzimádásnak is, a bolsevizmusnak is. Ez a kérés, ez az imádság azonban nem tagadja a munkának szükségét az élet fenntartásában, a kultúra művelésében. Az Úr imádsága azé az Úré, aki mindvégig munkálkodik, mert az ő Atyja is munkálkodik; ez az

imádság az „ács fiáé“, aki élete nagyobb részét áldozta a mindennapi kenyérért való testi munkának, hogy aztán az Élet kenyérévé tegye nemcsak igéjének hirdetését, hanem eucharisztikus testét is. A munka Krisztus és a kenyérszínbe rejtőzött Krisztus jobban tudja azt, hogy munka nélkül nincs kenyér, mint a marxizmus papírtudománya. Az Apostol az ő igazságát hirdeti, amikor azt mondja, aki nem dolgozik, ne is egyék. De — a Miatyánk könyörgése szószaporítás nélkül is föltételezi, hogy a hívő ember megérti belőle azt, hogy: a munka is onnét felülről adott adomány, dolgozni is csak az tud, akinek Isten arra való ép testet és lelket ad. És meg kell értenie mindenkinek azt, hogy: „szegények mindig lesznek köztetek“, hogy tehát imádkozni a mindennapi kenyérért annak is kell, aki megdolgozik érte és annak is, aki nem dolgozik meg érte, mert vagy nincs munkaereje, vagy ha van is munkaereje, nem tud munkához jutni. Az evangelium és a Miatyánk ezt a kétféle munkanélkülit ismeri: azt, aki nem tud dolgozni a mindennapi kenyérért (gyermek, gyengék, betegek, nyomorékok) és azt, aki nem tud munkához jutni, mert nem talál. A harmadikat, a munkakerülőt — nem akarja ismerni; erről mondja Sz. Pál a kemény szót: aki nem dolgozik, ne is egyék. Már most: az Atya mindenkiről gondoskodik: arról is, aki dolgozik a kenyérért, arról is, aki nem tud dolgozni érte. Az egyiknek Isten adja a munkát és munkaerőt. Ezért akarja az ő országának elterjedését a földön, hogy a „civitas Dei“-ben mindenkinek jusson munka is, kenyér is. És aki nem tud dolgozni, az is megkapja a maga kenyerét azok munkája által, akik a keresztény társadalom közösségében másokért is dolgoznak, hogy az Atya gyermekei ne szenvedjenek hiányt a szükségeseekben.

Íme, ez a szolidarizmus, ez az egymásért való élet, munka rejlik benne az „egy kenyér, egy test“ miszteriumában. A „mindennapi kenyér“ imádság és munka gyümölcse; a mindennapi kenyér — röviden az evangelium szocializmusa.

Amikor a hecsei magtár templommá, egyházzá változott, akkor a magtárszagba a kenyérillat is belevegyült. A természetes kenyéré is, az eucharistikus kenyéré is. Hisz az illata: ugyan az mindkettőnek. Minden oltár körül a pap és a hívek képében az Egyház, Krisztus misztikus teste gyülekszik. Az oltár ezért jelenti magát Krisztust, aki az ő híveinek, Egyházának a feje. Az oltárra tett adományból, az ostyából a konszekráció előtt és után a kenyér illata árad, hogy a szentáldozásban a kenyér íze is áthassa a híveket. A kenyérillatú oltáron a kenyér-színbe rejtőzött Krisztus. Azt hiszem, igazán nem erőltetett szóképp tehát az, ha kenyérillatú Egyházzal beszélek.

És mégis, sokan, nagyon sokan — nem érzik már az Egyház kenyérillatát. Sokan, nagyon sokan — elfelejtették azt, hogy az Egyház hozzátartozik Krisztushoz, aki az örök életnek is kenyere, de a mindennapi kenyérnek is adója. Mit mondjak még? A nép kenyérre éhezik és nem találja meg azt, aki megsokasítsa azt számára és a betevő falatot, a mindennapit is — megszegje neki.

Mi az oka ennek? A következményét könnyebb látni, mint az okát. Mert hogy az emberiség oda vonzódik, ahol a mindennapi kenyér illatát érzi, az természetes. És ha nem érzi az Egyháznál, elmegy a sátán zsinagógájába is utána. Micsoda búcsújárás van a kenyérért, akár szabadkőművesek osszák, akár dollárszagú amerikai igehirdetők! Jeremiás siralmai újulnak meg ma: „A kisdetek kenyeret kértek és nem volt, aki megtörje nekik.” A mai világ éhezné Krisztust, ha nem kellene előbb a testi éhséget kielégítenie. Mert Krisztus és a kenyér — örökre összenőttek. A kenyérszegésben ismeri fel a gyermek az atyát, a kenyérillat nyomában keresi az életet ép úgy, mint az örökéletet. Aki kenyeret ad neki, az lelkét is lefoglalja. Ha tehát a kenyér gondja elválík a lélek gondozásától,

ha az íge magvetése nem társul a kenyéradással, akkor az Egyház is félmunkát végez, mely könnyen eredménytelenné válik. Ha a világ megint az Egyház szellemében oldja meg a kenyérkérdést, ha az Egyháznak módja lesz nemcsak híveinek kicsi kenyerét osztogatni azoknak, akik semmit se kapnak, hanem ha az állami törvényhozás támogatásával onnét is szelhet a nincsteleneknek, ahol bőség és felesleg van, mely egyesek fényűzésére szolgál és nem arra, ami nélkül nem élhetünk: akkor a kenyérillatról megint Krisztusra és a mennyei Atyára ismer rá az ember — az Egyházban.

Ma a karitás az Egyházban a legtöbb helyen csak a hívek kenyerére, vagyonára van utalva. Hiszen így szép az Egyház: mikor a szegénységből táplálja a szegényeket, mikor a szeretet szolidaritása ad életet minden tagjának. De nem szabad felejtetni, hogy a mindennapi kenyér természetes táplálék, melynek igazságos szétosztása nemcsak az Egyháznak, hanem a természetes társadalomnak, a községnek, államnak is kötelessége. A karitás nem teszi feleslegessé a Juszticiát, mely az államok alapja. A törvény hozzáférhet elégetésre, elpocsékolásra szánt teli magtárakhoz ép úgy, mint hétszeresen lezárt pénztárakhoz: a törvény kivetheti ezekből azt a részt, melyet a Teremtő mindenkinek szánt, nemcsak egyes kiváltságosoknak. Mert az égi Atyát csúfolja meg az a társadalom, mely az Ő gyermekeit éhezni, fagyoskodni, rongyokban járni hagyja. Ime: a kenyérkérdés megint összefoglalja az Egyházat és az államot: a szeretetet és az igazságosságot.

A kapitalista társadalom farizeusi arccal utalja át a szegények ellátását az Egyházhoz, amikor maga elhárítja magától azokat a törvényes intézkedéseket, melyek nélkül a szeretet keze üres marad. Aki adni akar, annak vennie is kell és a karitás is csak onnét vehet, ahol van. Megindíthatja gazdagnak és szegénynek a szívét — de rendszerint csak a kisebb részét. A társadalom azon része, mely a bőségből bőven oszthatna kenyeret, csak a törvény szavára hallgatna:

nem a szeretet töltötte meg pénztárait, hát nem is nyitja meg őket a szeretet szavára.

Ezért árad gyengén a mai Egyházzól a kenyér-
illat, bármennyire iparkodik szeretetével azt megsoka-
sítani.

7.

A képnek az alapja mindig a valóság. A szimbo-
lum hiába akar jelenteni annak, aki se a jelet, se a
jelentést nem ismeri. A misztérium kétrétű valóság,
melyben a jel is, a jelentés is való. A kerestség vize
is valóság, kegyelme is valóság; az Eucharistia kenye-
re az átváltozás előtt igazi kenyér, az átváltozás után
Krisztus igazi teste. Ezért igazi a kenyérillat is az
Egyházban, még ha kevesen érzik is meg rajta.

Amikor Róma katakombáit jártam, gyakran ott
találtam falaikon a kenyérszaporításnak a képét és az
asztalra tett kenyerek képét. A kenyér mellett néha
ott a hal, az Ichthys, mely Krisztust jelenti. Kenyér
és hal — a halászó apostolok eledele, melyből a fel-
támadt Krisztus is evett, hogy feltámadásának igazságát
bizonyítsa. Kenyér és hal — a katakombákban a ter-
mészetes kenyérnek és az égi kenyérnek a képe.
Annak a kenyérnek, melyet a hívek valaha maguk
hoztak az egyházba, a katakombákba is, hogy a diako-
nus belőle válassza ki azt, ami az oltárra kerül, hogy
Krisztus testévé válván az üdvösség eledele legyen.
Ebből is bőven jutott mindenkinek, hisz aki ott volt
az Eucharistián, az evett is belőle. De maradt is bőven.
Mindenki hozott, csak a szegények nem, ahány ember,
majdnem annyi kenyér. Ami nem került az oltárra,
azt külön tették, megáldották (eulógia) és ez lett az
áldott mindennapi kenye a papságnak és a szegények-
nek, kik közt szétosztották a fölös kenyeret. Ugyanígy
volt ez a borral is.

Mily könnyű volt akkor az Eucharistia misztériu-
mából az Egyház kenyérillatát kiérezni! Jutott minden-
kinek az égi kenyérből, jutott a mindennapiból is

azoknak, akik az oltárnak szolgáltak — és maradt bőséggel az Egyház szegényeinek is. Mily világos volt akkor Szent Ciprián püspök gondolatmenete, mely előttünk már olyan, mintha nem is az evangelium fénye ragyogná át szimbolumait! „Az Eucharistia misztériuma népünk eggyéforradását nyilvánítja ki. Amiként a sok búzaszemből, ha összegyűjtik, megőrlik és tésztává gyúrnak — egy kenyér lesz, úgy kell Krisztusban, az égi kenyérben egy testet tudnunk, kihez a mi sokaságunk kapcsolódik és benne eggyéválunk.” (Cypr. ep. 63. c. 13. ML. 4. 384.)

Ma bővebben kell írunk arról, amit Szent Ciprián annakidején oly röviden összefoglalt. Más a helyzet: akkor éreztetni, szemléltetni lehetett az Egyház kenyérillatát, akkor elég volt utalni az Eucharistia nagy titkára, ma — ki kell fejteni és bizonyítani, hogy az Eucharistia népünk eggyéforradását nyilvánítja ki; hogy az egy kenyér által, a mindennapi és szentségi kenyér által leszünk egy test mindnyájan, akik Krisztushoz tartozunk.

VELEMÉR

Magányosan áll azon a domboldalon, melynek gerincén most a megszállott Vend-vidéknek a határa húzódik. Társai közül — melyek vele együtt regedei Aquila Jánosnak festményeivel ékesek — egyedül maradt a magyar imperium alatt. Odatúl, egy órányira a határtól van Tótlak ősi köralakú, kupolás, freskós kápolnája; mélyebben a Vend-vidéken Mártonhely, (Martyánc), Bántornya (Turnicza), Muraszombat régi, Aquila-képes templomai. Ez a gazdaságilag ugyancsak szegény vidék tele van művészeti emlékekkel. Az új határon innen és túl a régi falutelepülések helyén ott van a körülárkolt templomhely, a téglákat, köveket több helyen beépítették más épületekbe; egy-egy portálé, ablakkeret emlékeztet a multra, no meg a temető, mely nehezebben ment társa, a templom után — az új, völgyben meghúzódó faluba.

A magyar középkornak a nyomait — bőségesen őrzi ez a föld, a régi teljes Vas megyének délisarka, az Őrség és a Vendség határa. Velemér azonban nemcsak nyomát őrzi a középkornak.

A falu itt is elhagyta régi templomát. Lehúzódott a patak mellé, a templom egyedül maradt. Annnyira egyedül, hogy alig maradt egy-két hive. Ez az Őrségi magyar református; elhagyta régi hitét, és elvonult az ősi templom árnyékából. Csak halottait küldi fel a hegyoldalra, nem a templom köré, mint régen, hanem kissé távolabb. Úgy se illenék a fejfás, keresztetlen temető a középkor itt maradt magányos őrzőjéhez.

Évenként kétszer miséz itt a kercai katolikus pap. A messze környékről összejönnek a szétszórt hívek;

bizony együtt is kevesen vannak. Szent István napján felsír a régi ének: Hol vagy Istvan király, téged magyar kíván. Énekli az a pár magyar, ki még katolikus maradt. Ilyenkor népesebbé válik a templom környéke. Néhány sátor veszi körül ezt a méreteiben kicsiny, kelet-nyugati fekvésű, egyhajós, nyugati oldalán magas, sisakos toronnyal büszkélkedő, keleti oldalán sokszögű apszissal zárt ősi falusi templomot. A nép ösztönszerűleg érzi, hogy itt hajdan más élet volt; ezek a meztelen, vakolatukat vesztett kőfalak, melyek tövéből bokrok zöldelnek elő, ezek a szokatlan vágású ablakok, a torony lőrésszerű nyílásai, a külső párkányzaton itt-ott még megmaradt torzarcok, az a pár festéknym a templom homlokzatán — izgatják képzeletét és hamar támadnak a mesék és mítoszok, török ostromról, bennszorult, a torony résein át magát védő népről.

Bizony, ezek a falak láthattak törököt, de talán még tatárt is. A templom építése primitív gotika, mely kis méretével is monumentálisan hat. És az a csodálatos összhang, — környék, hegyoldal, a mindjárt kezdődő erdő vonalaival — ösztönös művészi alkotóra vall. Őri Szent Péter temploma a XIII. század elejéről — nem messze innét — sokban mintául szolgálhatott. A torony — egészen a jáki, lébényi formát utánozza. A kis templom már régóta állhatott, midőn a magyar középkor legragyogóbb évszázadában, 1367-ben Nagy Lajosnak korábban Regedei Aquila János ideért. A környék népe ma is gyakran megfordul a régi stájer határvárosban, melynek várfokán néha magyar zászló lengett. A földrajzi egység, mely a stájer hegyek nyúlványaival végig hullámozza a Vendvidéket, egész a vele mért domboldalig, bizonyos kulturális egységet is teremtet.

Még 1802-ben is radkersburg-i (regedei) mester építette a szentgyörgyvölgyi katolikus templom oltárát. És Aquila János, ha tán stájer volt is származásra, jól érezte magát magyar földön; magyar ruhát öltött — és a magyarság szellemét szívta magába. A késői magyar lovagkor hősi eszményét festi Márton-helyen, a

sarkányt gyilkoló Szent György lovagban; Bántornyán a magyar vitézség eszményét, Szent Lászlót örökíti meg a cserhalmi ütközet sorozatos képeiben és Veleméren is odaállítja a templom falára az ő kardos, alabárdos alakját, akit Nagy Lajos állított példaképül maga elé.

A XIV. század vándor festőjében már megvolt a késő középkor fejlődő művész-öntudata. Messze maga mögött hagyta a korábbi századok szerzetes piktorainak szerénységét, alázatosságát, akiknek a kezében az ecset és a véső *csak* az Isten dicséretére szolgált, miként kórusbeli testvéreiknek zsolozsmája. Ők rejtőztek, Aquila már hivalkodik, a szentélybe festi saját képét — igaz, hogy illő módon, térdelő helyzetben, kezét imára kulcsolva; összetett kezén a szalag azt kéri a nézőktől: *Orate pro me, Joanne Aquila pictore*. A veleméri Aquila-arckép ugyan már teljesen elfakult, kivehetetlenné vált, a mártonlegyi még világosabb. Mily természetes volt Aquila kérése a maga korában — midőn a „szentek közösségének” a hite nemcsak a templomok picturáiban élt, mint Veleméren is, hanem még mindig egybe forrasztotta az egész kereszténységet és Aquila idejében az avignoni pápaság és a bukófélben lévő császárság sem tudta a néplelékből az egyetemes keresztény *respublica* eszméjét kiölni.

Ez a magányos, népevesztett templom úgy áll a mostani magyar határon, megfakult, a boltozat bedőltevel esőtől, hótól leáztatott, durva vakolattal vakká foltozott képeivel, mint az Anjou-kori magyar kereszténység leghívebb tolmácsa, mint a XIV. századi magyar néplelek megszólaltatója.

Sokszor megfordultam ezen a helyen, akkor is, midőn Velemér nem volt még határközség, midőn a magyar határ még a Muráig terjedt. Őt és félszázaddal ezelőtt Aquila János mintha csak a késői országcsonkítás ellen való tiltakozásképp festette volna ide Szent Lászlót, a dicsőséges királyt, kire minden magyar sóhajtva néz. Ő vitte be a magyar uralmat a Murán is túl, Horvátországba. Most az új határon áll őrt, el-

hagyatva, elfeledve attól a néptől, melynek ősei valamikor az ő zászlaja alatt vitézkedtek.

A templom azóta elvesztette azokat az ősi tölgyfákat, melyek árnyéka védte, midőn beomlott boltozat tal szenvedte az idők viszontagságát. Rómer Flóris közbenjárására megmenekült a végleges pusztulástól, a boltozat helyét deszkamenyezet váltotta fel, a tető is megújult, esőnek, viharnak nincs már szabad útja Aquila képeihez, a baglyoknak is nyugodt otthonuk van az ősi toronyban.

Aquila János nem tartozott azokhoz a művészekhez, akik koruk művészi hajnalhasadását már érezni kezdték. Olaszország felől már dereng az új művészet; a természet kezd behatolni a templomokba, megújulnak az arcok, a ruhák, a tájak. Aquila még úgy fest, mintha két századdal korábban élne. De talán ez az elmaradottsága a technikában — segítségére vált abban, hogy vele jobban megrögzítse azt a szellemet, mely a magyar kereszténységnek a világszemléletét alkotta, alakította az első századokban.

Mert — bár hiányos már Aquila képeinek egésze; a déli falról teljesen eltűntek a képek és az északon is csak az alsó mező teljes, a boltozatból pedig semmi sincs, mégis a maradék-képek is elégségesek ahhoz, hogy a középkori lélekbe való beleérzéssel rekonstruáljuk azt a világ- és életszemléletet, melynek Aquila művészete csak kisugárzása, vetülete.

Ahogy a nagy gotikus dómok kőbe formálják a középkori Summák diadalmas, egységes világnézetét, ugyanúgy próbálkozik a nagy feladattal — kis helyen, szűk falusi templomban egy vidéki vándorpiktor a maga ecsetjével.

Kövessük csak az ő gondolatmenetét azokon a képeken, melyek még megmaradtak. A remekbe sikerült szentély az oktagon három szögével zárul. A zárófal három, ablakkal áttört, fölfelé összefutó bordákkal tagolt mezőre oszlik. A középsőn az Isten arca néz a népre. A teremtő, megváltó, megszentelő Istené, aki a Kezdet és a Vég. Ahonnét a világosság beragyog a

templomba, ugyanonnét ragyog az Isten arca is. Mily egyszerű módja a legnagyobb igazság szemléltetésének. A középkori falusi templom a katekizmust pótolja.

A másik két mezőn — a középtől balra (evangelium oldal) Szent Márk oroszlanja, jobbra pedig a Sas, Szent János szimboluma. A másik két evangelista szimboluma már nem található meg. — Az Istenből indul úgy a természet — a teremtéssel, mint a természetfölötti világ — a kinyilatkoztatással. A természet a középkor világszemléletében háttérbe szorul; a kinyilatkoztatás természetfölötti világa érdekli, annak a fényében nézi a természetet is. A természet szimbolummá válik, tükörré, melyben a szellemi, az isteni elem ragyog át. Ebből a középkori szimbolizmusból, melyben valaha oly könnyedén ismerte ki magát az akkori ember, ma — az egyházi művészetben is kevés maradt meg. A természet és a természetfölötti között való viszony meglazult, a természet, mint *tükör* — *speculum* — elhomályosult és mint aenigma — *rejtély* — megfeythetelenné vált. A középkori művészet Szent Pál szemével nézett: *nunc videmus per speculum in aenigmate*, most tükrön át, rejtélyben látunk — a földi életben; az Isten arca rejtőzik természetben és kinyilatkoztatásban; ezeken át nézzük őt, akit az élet után *facie ad faciem*, színről-színre fogunk látni.

A szentély jobboldali falán egy tudós munkába elmerülő, könyves asztalra hajoló püspöknek alakja. Nyilván Szent Ágoston lesz, a keresztény hagyomány legnagyobb képviselője — az Egyház nagy doktora. A baloldali fal — homályos, lehet, hogy ott is szentatyák voltak. Szentírás, szenthagyomány — a kinyilatkoztatás két forrása. Mily plasztikusan fejezi ki magát ez a régi piktor!

És mily kedves, mikor a kinyilatkoztatás tartalmát kezdi festegetni. Az evangelisták jelképei alatti mezőben két oldalt két bájos kép. Az „angyali üdvözlés” és a „Magnificat”.

A festő nyilvánvalólag siet, hogy Mária országában, a Regnum Marianumban mindjárt odavetítse a

falra az „Angyalok nagyságos Asszonyát“, örömnünk okát, hogy az evangelium, a jó hír — igazán jó és drága hír legyen.

Bizony sokat rontott idő és éretlen gyerekek ceruzája, kése ezen a bájos Madonnán, aki az első képen ott térdel zsámolyán, míg az angyal feléje mondja az Avet, a másikon pedig elragadtatott örömmel énekli a kiválasztottság ihletett dalát, mégsem tudta teljesen elpusztítani azt a tiszta, szűzies bájt, mely a festő ecsetjéről ráaradt a Szűzanyára. Mintha csak éreznők a festő esengését: „dignare me laudare te Virgo Maria“, tégy méltóvá a te dicséretedre. A templom megmaradt képei közül még négyen találkoznak a Szűzanyával; ott áll, mint Mater dolorosa a diadalív keresztje alatt és szemben az ív másik oldalán Szent Annával és a kis Jézussal ott van az üdvösség Anyja. Az északi fal nagy képén a háromkirályok hódolnak neki, a nyugati falon pedig az ő palástja alá menekül az egész emberiség. *Sub tuum praesidium.*

Bizony más volt az a néplélek, mely valaha a nőiség és anyaság eszményét ezen képekbe vetítette és ezekről szívta magába az élet örömét, vigasztalását, mint az a lélek, mely a hitújítás óta elhúzódott e templomtól, hagyta rommá válni és most egy jókora falu csak a szomszéd faluval társultan tud egy tanterembe való gyermeket az iskolás korig felnevelni. A mai Veleménen nem a Mária-kultusz virul, de virul helyette az egyke.

Mégis vigasztalóbb a magzatgyilkolás e fészkéből visszavonulni a régi templom fakó képei közé. De másként értékelte az a világ az emberi életet, a halhatatlan lelket, mely a szentély jobboldalán Szent Ágoston püspök alatt ott látta Szent Mihály arkangyalt, a „Michael, praepotitus paradisi“-t, kezében a mérleggel, melynek egyik serpenyőjében ott a lélek, a másikon pedig a bűn súlya, melyet az ördög nyom lefelé, hogy a mérleg az ő javára billenjen. A szegény lelket csak az őrzőangyal támogatja, hogy a mérleg egyensúlyban

maradjon. Ma tán mosolyra gerjeszt ez az ábrázolás, a mai lélek elvesztette a „*pondus aeternitatis*”-t, az örökkévalóság súlyát, mely életcélt adna neki és vele a kegyelemből fakadó erkölcsi életet, az emberi tetteknek az örökkévalóság szemszögébe való irányítását és ebből való mérlegelését.

De a középkori lélek nem vesztette el szeme elől az ember egyéni és társadalmi életének azt a magaslati távlatát, mely a templom diadalívén tárult elébe. A régi olasz és bizánci templomok mozaikjáról, a román és gotikus templomok portaléjáról néz le szivárványos mandorlájából Krisztus, a megdicsőült Istenember, a Király, kinek mindenek élnek, a „*dies irae*” — kérlelhetetlen bírása. Körülötte a diadalív jobb és baloldalán az utolsó ítélet mozgalmas jelenetei; a holtak sirjából feltámadnak, angyalok viszik őket a Bíró elé; az egyik csoport a magasba száll, a megdicsőültek közé, a másik pedig a kárhozatba. Kár, hogy a képek jórésze már alig kivehető; nem lehet a művész csoportosító, szerkesztő és jellemző ügyességét megfigyelni. De annyi biztos, hogy eszméket tud megérezkíteni, hogy az életet bele tudja állítani az örökkévalóság távlatába. Hogy eszméje ki legyen kerekítve — odafesti a kép jobb oldalára a kis Jézust édesanyjával és Szent Annával, a másik oldalra pedig a kereszthalált. Röviden, pregnánsan a dogmatika három fő-része: *Verbum tucarnatum*; *Christus Salvator*; *Christus iudex*. A megtestesült Ige a kereszthalál által ment be dicsőségébe és lett élők és holtak Bírása. A szentélyt a hajótól elválasztó diadalív — úgy áll a maga művészi tagozottságában a templom két főrésze közt, mint a Golgota a világtörténelem két fele, ó- és újszövetség, természet és kegyelem között. Ez a magában véve egyszerű szimbolika a templom strukturáját összhangba hozza az emberi történelem szerkezetével és az emberi történelmet megtoldja a kinyilatkoztatás történetével.

A szentély mutatja a világ *theocentricus* be- rendezését; ott az Isten a központ; a hajó, melynek a

diadalív a zárása — pedig az emberi élet, kultúra, történelem *christocentricus* jellegét domborítja ki.

Ime a középkor világ- és életszemlélete a vele-méri templomban! Mily könnyedén fejezi ki Szent Tamásnak tág látókörű, mélységes eszmevilágát — a vele-méri piktor! Miért? Mert a középkori szellem még egységes volt, a pécsi és bécsi egyetem ugyanazt tanította, mint a vele-méri plébános a maga híveinek, hit-tudomány és bölcsélet ugyanazon világszemlélet talajából nőtt ki, a hit és a tudás közt megvolt az összhang. A művésznak nem kellett külön studium, beleélés a vallás világába, mert hiszen benne élt hitében és belőle élt. És ebben a hitben benne élt a nép, azért talált oly könnyen rá a művész a népre és a nép a művészre. Nem feltűnő-e, hogy itt ezen a vidéken, mely a mai kultúrától még oly messze van, mint Makó Jeruzsálemtől, ahol a mai technika még egy autbuszjáratot sem tudott megszervezni, ahová művész, tudós, csak véletlenül téved le, öt és félszázaddal ezelőtt minden falunak megvolt a maga festményekkel, szobrokkal ékes temploma, hogy itt az ország szélén pár kilométeres távolságban még ma is állnak azok az emlékek, melyek a maguk idején, ha nem is vetekedtek a trecento, quattrocento művészi alkotásaival, de nem is maradtak oly messze tőlük, mint akadémiát végzett némely festők alkotásai — Rafaeltől.

Új stílusért, új egyházi művészetért kiált a mai esztéta-nemzedék. Stílus és irány a változó szellemnek kifejezése akkor, amidőn a szellem már nem könyvtári rekvizitum, hanem élet. Az új egyházi művészet-hez — először vallásából élő nép és vallásából élő művész kell. A hitnek és tudásnak egymásratalálása, a világ- és életszemléletnek egysége. Ez a XX. században ép úgy megtalálja a művészi irányt, mint ahogy megtalálta a maga idején Regedei Aquila János.

Lehet, hogy Aquila Jánost alkotásának tárgyválasztásában az a XIV. századi vele-méri pap irányította, aki bizony a tudományból nem sokkal többet kóstolt, mint a mai elemi iskolák növendéke. Talán

elődjének oktatása nyomán tanult meg írni, olvasni, misét mondani, szertartásokat végezni; misekönyvén, breviáriumán kívül alig lehetett egy-két könyve, tán egy predikációs-könyv, egy *Summa Virtutum et Vitiorum*, egy *Liber poenitentialis* és egy Szentírás. Ez Veleméren már nagy bibliotheca lett volna. Ez a pictor bizonyára nem nagyon szorult rá a parochus útmutatására, hisz ezeket a képeket más-más csoportosításban látta a stájer templomokban és megfestette maga is többször, akár Tótlakra hívták, akár Mártonhelyre vagy Bántornyára. Szegény, primitív életet élő, az agyagos földdel küszködő jobbágyfalukban aligha talált művelt mecénásokra, maga is olcsón dolgozhatott, ép csak a kenyerét kereste. De dolgozott jó szívvel, érezte, hogy munkatársa a papnak, ő a nép hitoktatója, aki évszázadokra megadja a szegényeknek a bibliát és a katekizmust (biblia pauperum), és minden előszónál szebben, megkapóbban hirdeti a hit igazságait.

Ezért nem takarékoskodott élénk, változatos festékanyagával, ezért festett tele minden felületet, ezért színezte még a szűk bordaközöket is — csillaggal, virággal, jelképekkel, hogy a kis templomban minden kő megszólaljon az evangélium hirdetésére.

A hajóban jó dolga volt. Kapott széles és magas falmezőket, azokban embernagyságra festhette szentjeit. Az északi falon megkezdte az alsó mezőt Szent Miklós püspökkel, melléje állította Szent László királyt. Nyilván gyönyörködött benne maga is; oly férfiasnak, szépnek, erősnek, vitéznek festette. Azután egy nagy képbe kezdett. A háromkirályokat vezette a betlehemi házhoz. A Szűzanyát megfestette mint királynét, ki méltósággal és bájjal tartja ölen kisdedét, mellette Szent József. A háromkirályok ábrázolása alkalmat adott neki, hogy a keresztesháborúk utáni kitágult néprajzi tudását is megmutassa és kora társadalmának mozgalmas képét odavetítse hódolatképen a Szűzanya lábai elé. Királyok, vitézek, udvari népek vonulnak fényes menetben a Szent Szűz elé, ékes, színes ruháikban.

De neki nemcsak az udvari pompa bemutatása

volt a célja. Ha már annyira saját korában élt, akkor bizonyára az emberiség egységének, az egyház *catholicitásának*, *egyetemességének* akart ezzel a képpel kifejezést adni. Annak a gondolatnak, hogy az egész emberiség — egy nagy, Istennek és az ő Fiának hódoló, család; íme a népek királyai meghódolnak a betlehemi Kisded előtt! Ezt a gondolatot variálja másik képén, a templom nyugati falán. Ott megint a Regina coeli-t ábrázolja, koronával a fején, széles palástját kitarja két kezével és a palást alatt megvonulnak pápák, püspökök, papok, apácák; királyok, hercegek, lovagok, jobbágyok, férfiak, asszonyok, gyermekek; mind hozzá; menekszik, oltalma alá fut, pártfogását kéri. A szegény veleméri jobbágy és nagyhatalmú grófja éppúgy a Szűzanya palástja alá rejtőzik, mint a közte élő pap és a messze Győrött¹ székelő püspök és a római pápa. Ha van is tagozás, mégpedig vertikális tagozás ebben a társadalomban, úgy az egyházban, mint a polgárban, de mind összetartozik, egy nép; mind megfér a Szűzanya palástja alatt. A hierarchia és a rendiség nem tudja elhomályosítani a másik nagy igazságot, mely a Michael praepositus serpenyőjén méri le az ember értékét és a Christus Rex ítéletével szentesíti az egyház democratiájának tanát; hogy az embernek halhatatlan lelke van és az Isten előtt nincs különbség nép és nép, szolga és szabad között. Mily jó, hogy a kérlelhetetlen bírónak Szűz Mária az édesanyja, akinek palástja alatt oly jól megférnek az élet különbségei és ellentétei.

Bizony sajnáljuk, hogy Aquila János többi képe a veleméri templomban elpusztult. Mintha ezek az üressé vált falrészek, ez a bedőlt boltozat azt akarná jelezni, mily üressé vált a magyar néplélek akkor, midőn a középkor lelkét a hitújítás megtagadta és amikor az újkor az égreirányzódás bolthajtásait a magyar néplélekben leomlasztotta.

¹ Velemér ma a szombathelyi egyházmegyéhez tartozik.

PANNONIA SZÉPSÉGE

1.

A*nonymus*, akinek névtelenségét kiváló tudósaink szeretnék aprólékos és gondos munkával felderíteni, még mindig előrehúzott csuklyával takarja el arcát azok elől, akik a P. betű rejtélyén át akarnak hozzáférközni. Amikor a P. vagy B. mester kilétét bolygató vitát olvastam, végre rászántam magam, hogy a magyar honfoglalás eme kútfőjét elolvasom. Nem mintha hivatottnak érezném magam arra, hogy ezt a paleographiai, nyelvtörténeti, magyar történeti, földrajzi problémákkal telített kérdést akárcsak egy lépéssel is előbbre vigyem. De a rejtély csak izgatja az embert és lefödött arcok fátyolán át szépségeket sejtünk. Hátha egy pillanatra hátra esik ez a csuklya és hét vagy nyolc évszázad múlva szembenéz velem P. vagy B. mester úgy, hogy már nem is leszek kíváncsi nevére, mert neve helyett szemén, pillantásán át a lelkét láthatom!

Hálás vagyok neki. Szemébe nézhettem és most is ott látom szeme kitágult tükrén a „species Pannoniae”-t, Pannoniának díszes, ékes arculatát. Hamar elárulta magát a Névtelen Jegyző.

Amikor hőseit szétereszti a Dunántúlnak, Pannoniának elfoglalására, Árpád vezért mintha maga is kísérné hódító útján. Elmegy vitézeinek társaságában a Vértes és a Bakony hegyein át addig a pontig, mely akkor is Mons Pannoniae nevet viselte. Jól ismeri a terepet; látszik rajta, hogy szemtanuja, ha nem is a honfoglalás eseményeinek, de Szent Márton hegyének. A vitézek megítatják lovaikat Savaria forrásában,

maguk is isznak belőle, azután föllovagolnak a hegyre. Árpád és népe körüttekint a hegyről. A Névtelen nem mindenben hasonlít a mai ujságíróhoz. Nem részletezi azt a látóképet, mely Pannonia hegyéről tárul fel akkor is, (most is,) a magyar föld szerelmesének szeme előtt; de a szívével és a szemével pillant körül ő is (vagy tán csak ő) Pannonhalma panorámáján. Amit látott és amit érzett a Névtelen, mikor talán királya kíséretében itt járt Pannonia szent hegyén, azt visszavetíti a honfoglalók lelkébe: *Visa pulchritudine terrae Pannoniae nimis leti facti sunt.* (Anonymus 20. Pauler-Szilágyi: A magyar honfoglalás kútfői. 450. l.) Nagyon örvendeztek Pannonia szépségén.

Anonymus szeme megőrizte Pannonia szépséges képét és amikor művét megírta, visszakíváncozott tollába annak a meglátásnak az emléke. Ez a meglátás a magyar szemnek örökkévaló szerelmes rápillantása a magyar földre, mely a neves és névtelen magyar embernek szívében mindig az aisthesis-nek örömét, a természetszeretet és műélvezés összefonódó érzéseit váltja ki. Ezt az élményt a Névtelen nagy örömmel, a föld szépsége vonzásának jellemzi, annak az érzésnek, melyben szem és szív olvad össze boldogító pillantással. Valóban a magyar föld szépséges arcára tekint az ember Pannonia szent hegyéről. Szemhatára Nyugaton és Északon összeesik majdnem az ország határával. Anonymus is így látta ezt a határt; a Rábát, a Rábántúli mocsarakat, Pozsony várhegyét és a Kiskárpátokat. Ha jó időben járt itt, tán a Kárpátokig hatolt el a tekintete, mely önfeledten simogatta a Kisalföld széles rónaságát, kereste Győr és Komárom várának falait és tornyait, meg-megállt egy-egy falu vagy major villogón fehér határánál. Hogy örülhetett ez a párisi iskolát járt magyar, amikor népe életének termőföldjét látta, a messze síkon, dús legelőkön hízó gulyákat, meg-megiramodó méneseket, sarjadó vetéseket! Ez a szélessávú napfényes kép tán felidézte benne úti emlékeit, zord magasságok fehér koronáit, hegyoldalra kúszó városokat, sziklabércekre rakott várfészkeket,

hegyekkel vetekedő dómok tornyait. Itt a magyar föld arcát látta; mily egyéniek vonásai, mennyi nyugalom nyugszik rajta, mily elevenek színei! A béke hímes palástja terül el a földön széles körben; a vetések zöld bársonya, rajta néhol mélyebb foltok; fák közé buvó majorok, másutt barna, vagy szőke sávok, friss vagy kiszáradt szántások tarkítják ezt a remekbeszőtt palástot, melynek széleire kéklőn ködös égbolt telep-szik. Mily síma, egyenes ez az „ország”, mintha pihenő tengerszín volna! Fölötte a magyar égbolt, szélesre, mélyre és magasra domborította ezt a nagy sátrat az ég Istene és adott neki színt, mely a magyar eget is megkülönbözteti más országok egétől.

Anonymus szeméből a magyar síkság és a magyar égbolt képe kiszorította úti emlékeit, a pannonhalmi apátság falvai feledtették vele nyugati városok zsúfolt házait; a föld arcának szépsége elhomályosította benne a nyugati művészet alkotásait. Páris és Szajna nem vették el kedvét a Dunától és a pannonhalmi falutól, és a messze rónán ég felé mutató tornyok helyébe nem kívánta már a Notre-Dame-ot. Pedig lelke most is a szépség szerelmese, mint Párisban. Most is kultúrára éhes, mint amikor a trójai háborúért lelkesedett. De a Duna és Tisza partján is kultúrát talál; igaz, hogy mást, mint amott. *Agriculturát*, minden kultúrának, művelődésnek alapját; azt, amely nem a márványt, bronzot, vásznat, falat alakítja széppé, hanem a földbe szántja bele az emberi ész vonásait és a kéznek remek-lését. Ez a kultúra a föld arcát alakítja, annak ad formát és színt, arra varázsolja a sarjadó vetés smaragd-ját és az érett kalászkok hullámos arany tengerét.

Hányszor beszél Anonymus a magyar földnek szerelméről; kimondhatatlan szerelméről (ultra quam dici potest, dilexerunt c. 16. Pauler—Szilágyi: 414.); még szójátékot is próbál ez érzéséből (nominaverunt locum illum amabilem, quod interpretatur in lingua eorum zerelmes, eo quod multum dilexerunt illum locum . . . a zerelmu locus ille vocatur Zerenche c. 17. Pauler 415. V. ö. még c. 14. Pauler 412.) ez a

P. vagy B. mester, mintha csak játszani akarna 20. századi utódaival. Nevét nem írja ki, hogy törjék fejüket rajta azok akiket nevek, betűk, szavak érdekelnek; de szívét kitarja; benne a 12. sz. magyarjának és az örök magyarnak legmélyebb érzését: a magyar föld szerelmét.

A Névtelen, most már nem is mondom jegyzőnek, csak magyarnak, nem úgy jött haza Párisból, hogy ne tudná, mit keressen gémeskutas Tiszaparton, aratásban izzadó gatyásparasztok közt. Talált ő itthon is szépséget, szeretnivaló földet és népet, életfakasztó és nemcsak életábrázoló kultúrát.

Nem is lehet csodálni, hogy a Névtelen szent Márton hegyén „fölötte örvendett Pannonia szépségén.” Hisz a Kis-Alföld felidézte benne a Nagy-Alföld végtelen rónáját, a nyugati nagy folyó, a Duna emlékeztette a magyar folyóra, a Tiszára. Amikor a hármas halom keleti dombjára ért, oda, ahol most a „Busuló” nevű kilátó van, Pannonia arcának másik felére esett pillantása. A síkság palástja Tata felé ráncokat vetett, a ráncok halmokká, hegyekké nőttek és a keleti látóhatár megtelt végeláthatatlan erdőséggel, hullámzó hegyháttal, melyek fölött szeme a budai hegyekig hatolhatott. A Vértes és a Pilis zárták le kedvesen a látóhatárt Kelet felé. Köztük messzetároló nyíláson Fehérvár felé látni. A Névtelen Szent Márton hegyéről kitágult szívvel nézhetett fejlődő hazája szent városainak irányában. És amikor közvetlen közelből Pannonia halmain pihent tekintete, talán a bibliai hasonlat éledt fel benne: ugrándozó, szökellő kosokat, bárányokat láthatott az Ilak, Rézhegy dombjaiban, melyek a távolabbiakkal egyesülve nyájja sokasodtak. Ha Itáliát is megjárta valaha, akkor az umbriai hegyek mására ismert bennük; színük is sokkal élénkebb, zölde barna, mint még korának képei. De a messze távolban az ég színe borul rájuk; halványak, kékek, összeolvadnak a mélyen úszó felhőkkel.

Bizony kár, hogy „szerelmes” pillantásának csak érzelmi visszhangját írta meg és így nekem kell pótol-

nom örvendezésének tárgyát. A Bakonytól Győrig követhette a Pánzsza völgyének irányát és onnét vissza a sokorói hegyvonal lejtős oldalán megint rejtőzködő falvakat látott; tán még egy két romot is a Savaria sicca területén. Szemét megragadták azok a messzeségbe összefutó vonalak, melyek a völgy, hegy, ég fény- és árnykülönbségeit a Bakony előtt elterülő fennsíkba olvasztották, hogy aztán a Bakony hegyvonalával elzárják a látóhatárt. Mór felől a halmok ütemes crescendóban emelkedtek, közben tevehátszerű pupok domborodtak fölöttük, a Szuhának nyerge ült köztük, míg a Kőröshegy csúcsától megint szelíd lejtéssel szállt alá a hegyvonal a Balaton felé. Ezek a hegyek nem szűkítették össze az égboltozatot, hanem utat engedtek szemnek és képzeletnek; messze távlatokat hagytak sejtetni. A Névtelen fölöttük Csaba útját, mellettük, körülöttük a hét vezér útjait kereste. A magyar földet előtte széppé a magyar műveltség, értékessé, a magyar történelem tette.

2.

Ahogy a Névtelen a magyar földet nézi, úgy nem nézheti más, csak az, aki honfoglaló tekintettel a hazát látja benne. Ő még nem dúdolt magában Pósa-verseket a hazáról, tán nem is öntudatosította magában azt a gondolatot, hogy a haza és a szülői hajlék, ház összefüggnek, hogy a hon (Heimat) az otthonból van elvonva. Annál csodálatosabb, hogy a magyar földet honfoglaló szemmel tudja nézni. A foglalást nála mindig a szemlélet előzi meg és egészen jellemző rája, ahogy a Kárpátokból leereszkedő vezéreknek, Ondnak, Ketelnek, Tarcának (Turzol) hegytetőről mutatja meg az Alföldet. „Akkor ez a három úr a földet, amíg a szem ellát, mindenünnen körületekintette és módfelett megszerette; és azon a helyen pogány szokás szerint loáldozattal nagy áldomást csaptak.” (c. 16. Pauler 414.) Anonymus ezzel a látással foglaltatja el a hazát, ezért a mód felett való öröm és az elmarad-

hatatlan áldomás. Lehet, hogy Mózesnek a Nebo hegyéről való széttekintése az Igéret földjére — járt elméjében, mikor erről a szimbolikus, honfoglaló tekintetről beszélt. Mindenesetre van érzéke nemcsak a nagy perspektívák iránt, hanem a lélek mélységei iránt is. Amikor ő megírja a honfoglalás „kútfőjét”, akkor népe már három évszázadig hazát látott abban a földben, melyen élt. Művében sorra veszi azokat a hőstetteket, melyek a vándor magyarságot a föld birtokába juttatták; hiányzó adatok helyett szívesen költ adatokat. De valahogy érzi: a kard nem elég eszköz a honfoglaláshoz, vagy ha elég volna a foglaláshoz, nem elég a megtartáshoz. Ezért keres más jogcímeket: az Attilától való leszármazást (c. 12. Pauler 410.), a Zalán vezérrel kötött szerződést a Duna vizével és Alpár mezejének fűvével (c. 14. Pauler 413.). Keresztény érzéssel világosan felismeri a Gondviselés művét a honfoglalásban; ezért teszi meg a pogány Álmos vezér segítőjévé: a Szentlélek Istent. („Almus, cuius adiutor erat Sanctus Spiritus” (c. 8. Pauler 403.). De a fegyver, jog, isteni végzés mellett világosan felismeri azt a leírhatatlan, kifejezhetetlen kapcsot, mely a magyar emberrel megérteti, hogy a nagy világon e kívül nincsen számára hely, hogy itt élnie és halnia kell. Ez a kapocs pedig a szeretet, mint ő mondja: szerelem; a magyar föld szerelme.

A Névtelen nem filozófus, mégis úgy érzem, hogy maga is végső okát kereste annak, miért maradt meg a hét vezér nomád népe Pannoniában; miért nem vándorolt tovább, mint annyi elődje, a Duna-Tisza közéről és Pannoniából át az Alpokon a Pó síkságára, onnét is tovább a nagy tenger irányába. Pedig kalandásaiban eljutott Sziciliáig és Spanyolországig, vagy Keletre Bizanc kapujáig. Honnét e józan belátás a nomád népben, mely mindig visszatartotta a végzetes továbbköltözéstől; melynek a magyar föld szürke ege és hosszú tele jobb volt Itália napfényes, meleg, fagy-talan világánál és nem költözött át oda, hogy a gótok, longobardok, normannok sorsára jusson? Aki egyszer az

Alpok csúcsáról leereszkedett a Földközi Tenger vidékére, aki a havasokról meglátta Itáliát, abban Mignon sóhaja nyugtalankodik, az oda vágyik. A honfoglaló magyarság pedig hamar eljutott az Alpok gerincére és onnét végig száguldott az ígéret földjén — és mégis, mégis — megmaradt a már elfoglalt hazában. Micsoda utakat tettek meg elődei, a gótok, vandálok, alánok, hogy napfényes, meleg földön élhessenek! A népvándorlás irányát a Mignon-sóhaj adta meg és a magyarság mégis le tudta győzni magában ezt a dél felé üző vágyat, mely ép úgy elpusztította azokat, kiket hatalmába kerített, mint ahogy a gyertyafény pusztítja el a beléje hulló bogarakat.

Az érzéseket rendszerint nem a józan belátás, hanem erősebb érzés győzi le. Hogy Álmos és Árpád népében volt kellő külpolitikai tájékozódás, hogy számoltak a lehetőségekkel, azt nem akarjuk tagadni; és hogy a józan belátás tiltotta a tovább költözködést, az világos. De a józan belátás sok mindent tiltott, a kalandozást, rablóhadjáratokat, a nép vérének elpocsékolását — az is világos nekünk, és őseink mégis egy évszázadig kalandoztak — a józan belátás ellenére. — A Névtelen bizonyára maga is érezte a vágyat: szállni Dél felé, át az Alpokon! Benne is megvolt a magyarság vándorösztöne, ez vitte Nyugatra, a keresztény kultúra városaiba, iskoláiba, ahol a 12. század közepétől feléledt a klasszikusok szeretete. Abelard és Heloise az arany kor költőit olvasgatták és idézték leveleikben, fiatal humanizmus járta át a lelkeket és a latin grammatika antik érzésvilágnak lett a kapuja. A Névtelent is megütötte ennek a korai humanizmusnak a szellője, de a párisi schola ablakain át a keleti szél messze földnek lehetét hozta feléje, a dús legelőik illatát, a frissen szántott földnek szagát, nagy erdők zúgását és a pacsirta énekét a hazáról. Mindjárt Scythiára és Pannoniára gondolt, Achilles, Nagy Sándor és Caesar már csak azért érdekelték, mert róluk másolhatta Álmosnak és a vezéreknek alakját.

Amikor hazaért Nyugatról, a magyar határon el-

fogta az az érzés, hogy: *extra Hungariam non est vita*. A nagy világon e kívül nincsen számodra hely. A hazai földnek szerelmét csak az érezheti igazán, aki legalább egyszer — *hazatért* az ősi földre. Akár tékozló fiúként ment el, akár a vándormadár ösztönével: szerelme akkor éled fel, mikor haza talált.

A Mignon-vágyat ez a szerelem győzi le. A Névtelen is ezért tudott fölötte örülni Pannnonia szépségének. És ezzel megmagyarázta azt is, hogy a foglaló magyarság miért tért mindig vissza erre a földre. *Nimis dilexerunt terram hanc*. Nagyon szerették ezt a földet.

3.

A Névtelen által adott történelem részben tán anachronismus, a 12. század viszonyainak visszavetítése a honfoglalás korába. Azt gondolná az ember, hogy az az érzésvilág is, melyet Anonymus hőseinek tulajdonít, szintén csak ilyen anachronismus. A 12. század magyarázta a maga érzéseit a hazai föld iránt átsugározta a foglaló vezérekbe. A már megtelepedett, évszázadokig ugyanazon birtokon szálló népben kialakulhatott a „hon”-nak (Heimat), szülőföldnek ez a szeretete, hisz nemzedék adta át nemzedéknek ugyanazt a látóképet, az emberi életnek a környezettel összenövő szilárdságát, a belőle fakadó érzelmi kapcsokat, melyek a legtöbb embernél csak akkor lépnek ki a tudat alól, mikor már a milieu más lett. A régi otthon az átköltözködés után szokott kedvessé válni; nehéz az új házat megszokni; az automatizmusra hajló ember folyton a régi utcába tér vissza, új ágyában a régiről álmodik, az új lakásban behunyta szemmel oda nyúl, ahol régen álltak butorai. A tájkép is így szilárdul meg az ember szemléletében; nemcsak az egyedben, hanem a nemzedékben. A falu, a vidék kiegészítő részévé válik az egyén lelkivilágának, hisz minden benyomás róla származik és bárhova megy is, viszi magával az otthon és a hon emlékét, mint a bor a maga talaj-ízét. Az érzéseket a kontraszt erősíti, öntudatosítja; a hon-ézés

is kontrasztot keres; a mással való szembeállítást, megkülönböztetést. A régi magyar falvak népe alig tud jót mondani a szomszéd faluról, ősi mókák, adomák kisebbitik a szomszédot. Ezt a kontrasztot, a honnak az idegennel, más vidékkel való szembeállítását elősegíti a népi, nyelvi, faji, műveltségi különbségek átélése és mindez felfokozza a honszeretet érzésvilágát, melynek összetevői épúgy bővülnek, mint ahogy az ember anyagi és szellemi milieuje bővül a bölcsőtől a lakásig, a háztól a faluig, a faluhatártól a tájig és hazáig; a családi hagyománytól az iskoláig és a kialakított világképig. A hazaszeretet kitágulása annak az érzésnek, mely az egyént kezdetben a bölcsőhöz, házhoz, majd a tájhoz kapcsolja. Lélektanilag véve a honszeretet független még a politikai államalakulattól; a megszállott területen élő magyarban ez az érzés ép úgy él, hisz lényeges összetevői; föld, nép, kultúra, ép úgy megvannak, mint a csonka ország magyarjánál, akiben ezen érzésvilág kibővül teljes értelemben vett *hazaszeretetté*, mely a honszeretet és az állampolgári érzések összefonódása. Tán fölöslegesnek látszanék a honszeretetnek a hazaszeretettől való megkülönböztetése, de sajnos, maga a történelem kényszere vágja szét akárhányszor a kettőt. Babylon vize partjainál a zsidók szívét a honszeretet vonzotta Sion felé, róla énekeltek, nem arról az államról, melyben éltek. A honszeretet a maga összetevőivel (föld, nép, műveltség) abban a magyarban is lángolhat, aki pl. mint amerikai állampolgár, államának az Egyesült Államokat tekinti és állampolgári jogait és kötelességeit ott gyakorolja. A honszeretet érzésvilága a természetben gyökerezik; a hazaszeretet érzésének összhangjába pedig a politikai állam is belecseng; hogy ez a csengés néha hangzavart, disszonanciát okoz, az onnét van, mert a természetben néha a papír uralkodik és az állam, mint intézmény nem felel meg mindig a hon természetének.

Ezek a megfontolások méginkább azt mutatnák, hogy Anonymus *hazaszeretete* nem lehetett meg a honfoglalókban, hogy ő a maga szemléletét, érzésvilágát

ép oly anachronismussal vetíti vissza a múltba, mint korának egyéb vonásait. Aki még tovább elemzi ezt a kérdést, azt is mondhatná, hogy az az érzés, melylyel a még vándoréletet élő nép a földet szereti, még csak nem is *honszeretet*, hisz hiányzik belőle a környezettel való összefonódás szilárdsága, a nemzedékek belegyökerezettségé a talajba. A vándornépet nem is az *aisthesis*, a természet szépségében való gyönyörködés köti le, hanem a megélhetés kényszere; ott marad, ahol ő és barma megél, a föld is csak legelőnek és vadászterületnek kell számára. Ha ezt már nem találja a földön, tovább áll. A *haza* és a ház tehát úgy is összetartoznának, hogy a sátorlakónak nincs is hazája.

Igy bogozódnak látszólag egyszerű kérdések a Névtelennek Pannoniára vetett örvendő pillantása körül. És mégis, — lélektani elemzés meg történelmi megfontolások ellenére is jól látta meg a honfoglaló magyarság vezéreiben azt az érzést, mely nem pusztán jóllakás utáni vágy volt bennük, hanem a „*pulchritudo Pannoniae*”-n való örvendezés; ez az *aisthesis* pedig a gyökere a magyar hon- és hazaszeretetnek.

4.

Hogy a kultúra alacsonyabb fokán élő népeknél is megvan a földnek, természetnek esztétikus öröme, azt hosszú néprajzi adatgyűjtéssel lehetne igazolni. Mindennél szebben bizonyítja ezt a Kelet egyik ősnépének az ajnuknak mítosza a pacsirtáról.

— Az Isten magához hívta az égben a pacsirtát és azt mondotta neki: Szállj le a földre, tekints körül mi van ott és mit csinálnak az emberek. Estére térj vissza és adj hírt arról, mit láttál. A pacsirta szót fogadott. Eddig az égben volt, nem ismerte a földet. Szárnyra kelt és leereszkedett a föld fölé. Tavasz volt éppen, virágosak voltak a mezők és fák. Az emberek kinn voltak, a földeken, szántottak, vetettek. Az asszonyok kunyhóik körül foglalatostkodtak. A pacsirta vígan röpködött a földön, föl se nézett az égre, nem vette észre

azt se, hogy a nap már nyugovóra száll. Kezdet sötétedni, már késő volt ahhoz, hogy visszatérjen az égbe. Keresett helyet magának az éjszakára, megvárta a hajnalt. Akkor sebesen megindult, de alig, hogy elhagyta a földet, már találkozott az Istennel. Miért szegted meg parancsodat, hogy nem jöttél vissza az égbe? A pacsirta védekezett: Istenem, oly szépnek alkottad a földet, úgy elgyönyörködtem rajta, hogy késő lett az idő a visszatérésre. A védekezés nem hatott, az Isten kimondta az ítéletet: Mivel, hogy nem fogadtál nekem szót, az lesz a sorsod, hogy a földön maradsz és soha magasabbra nem szállhatsz, mint ahol most találkoztunk. A pacsirta azóta lett a föld lakója. Ha fölemelkedik, nem száll az égbe, megáll a föld fölött és énekel.

Ki tudja, hogy énekében az elhagyott eget siratja-e, vagy a föld szépségét dalgolja-e? Ezt már csak én kérdezem, a meséhez ez már nem tartozik. Messze Keletnek ez az ősnépe, melyet a japánok kiszorítottak hazájából — a pacsirta szívével szerette az ősi földet. Mi az, ami a pacsirtát odaköti a földhöz, nem engedi magasabbra szállni, föl a bércekre, a csillagokig; és ami visszavonzza őt, ha már kiénekelte magát, a szántásba, a föld rögére? Amikor lenn kuporodik, alig különbözik színe, alakja a rögtől. Amikor felszáll, édes lesz dalától a föld, a fák virágba szöknek, a mezők ki-
zöldelnek, a vetések bokrosulnak. Életet talál a földön, fészket is odarakja; az igaz. De miért dalol a szürke rög fölött, az ég alatt — és miért érezzük énekétől szépnek Pannónia arcát, miért lopja szívünkbe a tavasz reményét, a föltámadás örömét, a húsvétnek, a magyar húsvétnek is, biztos várását?

Pacsirtadalt hallok megint . . .

Valahányszor hallom, tavasz lesz a lelkem, melegítő napfény sugárzik rajtam, a szemem a szürke rögben is szépségeket tár fel, idegeimbe muzsikál, dalol a magyar róna és Pannónia hegyeinek ritmusát érzem.

És ha nem is tudom magam kifejezni, mint a pacsirta, érzem azt, hogy az én dalom Pannoniáról egészen más, mintha német vagy orosz énekelne ugyanitt.

De mindegy most már, hogy a Névtelent hét évszázad választja el tőlem és három a honfoglalóktól. Ennek a földnek mégis mi vagyunk a pacsirtái, miénk a szántás, miénk a vetés, miénk a virágja, mi érezzük illatát, csak mi simogatjuk szemünkkel, szerelmes pillantásunkkal, mi szállunk fölötte az égbe úgy, hogy haló porunk egy marad vele.

Ez a pacsirtadal akkor csendült fel, amikor a foglaló ősök „nimis dilexerunt terram,” nagyon szerették e földet és fölötte örvendtek szépségének. Anonymus meglátása nem anachronismus. A pacsirtadal nem változik századok óta és a magyar lélek szerelmes rápillantása Pannoniára mindig pacsirtaénekként hangzik.

Szent Márton hegye körülbelül úgy magaslik fel a Kisalföld színéről, mint amily magasra száll a pacsirta a földről. A Névtelent itt járta át a magyar föld szépségének érzése, ezért írja, hogy Árpád apánk és népe is innét gyönyörködtek Pannonia arculatán.

Amikor a Névtelen itt járt, már két évszázada állhatott itt a monostor; temploma két szárnya úgy lebeg a magyar föld fölött, mint egy óriássá nőtt madár.

Hogy a honfoglalók földszeretete hon- és hazaszeretetté vált a magyar lélekben, hogy ennek a földnek a magyar nép dalolja most is pacsirta-dalát, azt Pannonia szent hegyén érti meg az ember, ahonnét a hont megtartó, a hazát felépítő kereszténység áradt szét az országba.

TARTALOM

A Via Appián	5
Subiaco	34
Esztergom	49
Kenyérillatú egyház	65
Velemér	88
Pannonia szépsége	98

